

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

“KOROĞLU” DASTANININ AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKMƏN VERSİYALARININ TİPOLOGİYASI

İxtisas: 5719.01 – Folklorşünaslıq

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nailə Baxşəli qızı Əskər

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2025

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun "Türk xalqları folkloru" şöbasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: filologiya elmləri doktoru, professor
Əfzəladin Dağbəyi oğlu Əsgərov

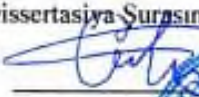
Rəsmi opponətlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Qazənfər Məhəmməd oğlu Paşayev

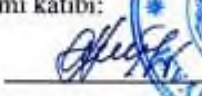
filologiya elmləri doktoru, professor
Ramazan Oruc oğlu Qafarov

filologiya elmləri doktoru, professor
Xatirə Bədrəddin qızı Bəşirli

filologiya elmləri doktoru
Əliağa Qafar oğlu Cəfərov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA-nın Folklor İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1,27 - Dissertasiya şurası

Dissertasiya Şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor

Seyfəddin Gülverdi oğlu Rzayev

Dissertasiya Şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Nizami Şamil oğlu Adışirinov

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, professor

Əfzəladin Dağbəyi oğlu Əsgərov

TƏDQİQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Epik söyləyicilik ənənəsinə bağlı olan və aşıqlar tərəfindən ifa edilən dastanlar folklorun ən irihəcmli janrı hesab edilir. Türk xalqlarının və onlarla qonşu olan xalqların hafizəsində dərin izlər qoymuş epik folklor mətnlərindən biri, bəlkə də, birincisi “Koroğlu” dastanıdır. “Koroğlu”nun Azərbaycan və türkmən (Türkmənistan) versiyalarının tipologiyası probleminin öyrənilməsi əsasən aşağıdakı amillər baxımından aktuallıq göstərir:

Dastan geniş yayılma arealına görə iki böyük versiyaya bölünmüşdür və bu versiyalar daxilində beş yüzə yaxın variantı olduğu bilinir. Bu baxımdan ümumi Avrasiya dastanı olaraq adlandırdığımız “Koroğlu” dastanının əsas iki böyük versiya – Şərq və Qərb (Türküstan və Qafqaz) daxilində Azərbaycan və türkmən variantlarının mövqeyinin öyrənilməsi; bu variantların iki versiya daxilindəki həcmnin müəyyənəlməsi, dastanın dünya və türk epos sistemindəki yerinin və əhəmiyyətinin təyin edilməsi mövzunun aktuallığının əsas məsələlərini əhatə edir.

“Koroğlu” türk xalqlarının, xüsusilə oğuz tayfalarının yaradıcılığında geniş olaraq yayılmış epik mətnlərdən biridir və bu gün də ifaçıların repertuarında yaşamaqdadır. “Koroğlu” dastanının Türküstanda yayılmış variantları arasında türkmənlərin “Goroğlu” dastanı xüsusi çəkiyə sahibdir. Türkmən “Goroğlu” dastanının Azərbaycan folklorşünaslığında öyrənilməsi onun dünya dastançılıq ənənəsindəki yerinin müəyyənləşdirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

“Koroğlu” dastanı Azərbaycanda, Türkiyədə, eyni zamanda Türkmənistanda, Özbəkistanda, Qazaxıstanda, ümumiyyətlə, Orta Asiyada araşdırılmış, dastanın milli mətnləri toplanaraq nəşr olunmuşdur. Dastanın tarixi, genezisi, variantları, qəhrəmanları, dil, mifoloji xüsusiyyətləri və s. haqqında araşdırma əsərləri, dissertasiyalar yazılmış, dastan və onun ayrı-ayrı qolları bədii əsərlərə mövzu olmuşdur.

Bu gün, belə demək mümkündür ki, bütün türk xalqları arasında “Koroğlu” dastanı öz həyatını yaşamağa davam edir. “Koroğlu” dastanının türkmən variantları, daha dəqiq desək, türkmənlərin tələffüz

etdiyi kimi, “Goroğlu” dastanı milli variantlar arasında ən mükəmməllərindən biri hesab edilir. Elə buna görə də koroğluşünaslar ona mənbə kimi istinad edirlər. Dastanın Xəzər dənizindən qərbdəki versiyası arasında ən dolğunu Azərbaycan və Anadolu variantlarıdır.

Şərqi versiyası içərisində isə istər həcm, istər məzmun baxımından ən dolğun və orijinal mətn “Koroğlu” dastanının türkmən versiyası sayılır.

“Koroğlu” dastanı yalnız bir şəkildə və mövzuda deyil; zaman kəsiyi, məkan, epik söyləyici və onun auditoriyasına bağlı olaraq, hər türk boyuna aid dastan ənənəsinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə və hətta eyni ənənə daxilində olan daha alt qrupların da özəlliklərinə görə fərqlənə bilər.

Azərbaycanda (Qafqaz və Güney Azərbaycan) XIX əsrin əvvəllərindən “Koroğlu” dastanının toplanması, nəşri, öyrənilməsi sahəsində ardıcıl fəaliyyət göstərilmiş, qolların aşiq repertuarlarından toplanaraq nəşr edilməsi XX əsrin sonlarına qədər davam etmişdir. XXI əsrdə də tərtib və nəşr işləri davam edir, müxtəlif səbəblərdə görə arxivlərdə, şəxsi kolleksiyalarda qalmış mətnlər nəşr edilir. Bundan başqa, dastanın bəzi variantları ingilis, alman, fransız, rus, polyak, macar və s. dillərə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur. Türkmənstanda da bu sahədə – dastanın toplanması, nəşri, tədqiqi və s.-lə bağlı geniş işlər görülmüşdür. Türkmən variantı rus dilində də işıq üzü görmüşdür. Bundan başqa, dastanın türkmən variantının 31 qolunu orijinal mətnlərdən Azərbaycan dilinə tərcümə edərək nəşrini¹ həyata keçirdik.

Keçmiş SSRİ ərazisində və Türkiyədə dastanın türkmən variantı və ya onun ayrı-ayrı mətnləri haqqında araşdırma işləri görülmüşdür. Azərbaycanda dastanın Orta Asiya variantlarından bəhs edərkən türkmən variantı haqqında da bəzi mülahizə və fikirlər söylənilmişdir. Təəssüf ki, bugünə qədər Azərbaycan folklorşünaslıq elmində türkmən “Goroğlu” dastanı ayrıca tədqiqat obyekti olmamışdır.

Bildirməliyik ki, eyni kökdən törəyən, əsrlər boyu qonşu olan Azərbaycan xalqının “Koroğlu” dastanı ilə türkmən xalqının “Goroğlu”

¹ Goroğlu. Türkmən qəhrəmanlıq dastanı. 3 cildə / türkməncədən çev., ön sözün müəll. R.Əskər, N.Əskər. – Bakı: Füyuzat, – 2024, I cild, – 496 s; Goroğlu. Türkmən qəhrəmanlıq dastanı. 3 cildə / türkməncədən çev., ön sözün müəll. R.Əskər, N.Əskər. – Bakı: Füyuzat, – 2024, II cild, – 493 s; Goroğlu. Türkmən qəhrəmanlıq dastanı. 3 cildə / türkməncədən çev., ön sözün müəll. R.Əskər, N.Əskər. – Bakı: Füyuzat, – 2024, III cild, – 498 s.

dastanının XIX əsrdən bugünə qədər yazıya alınmış və nəşr olunmuş bütün versiya və variantları nəzərə alınmaqla tipologiyası müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır.

Dissertasiya işində “Koroğlu” dastanının Azərbaycanda və Türkmənistandakı, demək olar ki, bütün variantları əsas götürülərək tarixi-müqayisəli kontekstdə toplanılması, yazıya alınması, şifahi ifası, tədqiqi və s. kimi mühüm məsələlər araşdırılmışdır. “Koroğlu” dastanının Azərbaycan və türkmən versiyalarının tipologiyası” mövzusunda araşdırmada XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq günümüze qədərki dövr əhatəli şəkildə tədqiq edilmişdir.

Cənubi Qafqaz və Güney Azərbaycanda “Koroğlu” dastanının toplanması və tədqiq olunmasının təxminən 200 illik tarixi var. Dastanın ilk yazılı mənbələri², adının keçdiyi və ya mətn, şeir örnəklərinin yer aldığı əlyazmalar³, arxiv və kitabxanalarda saxlanılan nadir nüsxələr⁴ onun artıq XVIII əsrdə yazılı olaraq mövcud olmasından xəbər verir. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Cənubi Qafqaz və Güney Azərbaycandan yazıya alınmış mətnlər, eyni zamanda söyləyicilik ənənəsinə söykənən, aşiq repertuarında yaşayan və XX əsrin sonuna qədər toplanılması davam edən qollar “Koroğlu” dastanının Qərb versiyasının əsas variantlarını təşkil edir.

XIX əsrdə Rusiya ilə İran arasında imzalanmış sülh müqavilələrindən sonra Azərbaycana gələn çar məmurları və səyyahlar da “Koroğlu” dastanının toplanılması, nəşri və populyarlaşmasında xüsusi rol oynamışlar. Dastan kitab şəklində ilk dəfə 1842-ci ildə Avropada (Londonda) çap olunsa da, toplanılmasını, yazıya alınmasını, (epik söyləyici Aşiq Sadıq, toplayıcı M.Dünbülü Dircuy, qələmə alan Mirzə Əbdülvəhab) tərcüməsini, çapını (A.Xodzko) və s. də nəzərə alsaq, bu prosesin təxminən XIX əsrin ilk qərinasından başladığını deyə bilərik.

Bundan sonra dastan Avropada, rus və başqa xalqlar arasında da məşhurlaşmış, tədqiqinə və nəşrinə başlanılmışdır. “Koroğlu”

² Elyas, M. Nəğmələr kitabı (Təbriz, 1721) // AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Arxivi. Əlyazma 608.

³ Qaracadaği, Ə. “Şeirlər məcmuəsi” (Təbriz, 1804) // AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Arxivi. Əlyazma.

⁴ “Koroğlu”nun Təbriz (Tiflis) variantı // AMEA. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu Arxivi. Əlyazma

dastanının variantları və bəzi qolları qısa müddətdə ingilis (London və Nyu-York)⁵, rus (İ.Şopen və S.Penn nəşrləri)⁶, fransız⁷, alman⁸, macar⁹ və s. dillərə tərcümə edilmişdir.

“Koroğlu” dastanının geniş, əhatəli və sistemli tədqiq edilməsində, koroğluşünaslığın ayrıca bir tədqiqat sahəsi kimi formalaşmasında Azərbaycan araşdırmaçılarının da inkaredilməz zəhməti vardır. Azərbaycanda dastanı H.Əlizadə¹⁰, V.Xuluf lu¹¹, H.Araslı¹²,

⁵ Chodzko, A. Specimens of the Popular Poetry of Persia, as Found in the Adventures and Improvisations of Kurroglou, the Bandit-Minstrel of Northern Persia, and in the Songs of the People Inhabiting the Shores of the Caspian Sea / Orally Collected and Translated, with Philological and Historical Notes. – London, 1842. – 585 p.; New York: Burt Franklin. – 1971. – 585 p.

⁶ Шопен, И. “Кер-оглы”, Татарская легенда // “Маяк современного просвещения и образованности”. Труды ученых и литературоведов русских и иностранных. – Санкт-Петербург, – 2 часть, глава 3. – 1840. – с. 12-25.; Кер-оглу – восточный поэт-наездник. Полное собрание его импровизаций с присовокуплением его биографии / Перевод с английского С.С.Пенн. – Тифлис, – 1856. – 186 с.; Кер-оглу – восточный поэт-наездник. Полное собрание его импровизаций с присовокуплением его биографии / Перевод с английского С.С.Пенн // – Тифлис: Газета Кавказ, – 1856. №21, 24, 26, 27, 30, 34, 36-42.

⁷ Sand, G. Le Meunier d'Angibault (Kourroglou, épopée persane) / G.Sand. – Paris: Delessart, – 3 vols. – 1845. – 352 p.; Sand, G. Notice de Kourroglou dans les (Oeuvres illustrées de George Sanda) / G.Sand, parues chez J.Hetzel. – Paris, – tom 5, – 1853. – 327 p.; Sand, G. Les adventures et les improvisations de Kourroglou, recueillies en Perse, par M. Alexandre Chodzko // La revue indépendante, – 1843. №6, – pp. 71-84, 404-458.; 1843, №7, – pp. 338-377.

⁸ Chodźko, A. Die Abentheuer und Gesänge Korroglus, des Räubers und Dichters. Ein persischer Volksroman / Aus dem Türkisch-Persischen original wörtlich in das Engl. übersetzt von A.Chodzko, deutsch von O.L.B. Wolf. – Jena, – 1843. – 125 p.

⁹ Kúnos, I. Köroglu: Ázsia Rabló-Hörsének Regénye / I.Kúnos. – Budapest: Saraswati Press, – 2012. – 190 p.; Mészáros, G. Köroğlu / G.Mészáros. – Budapest. 1913.

¹⁰ Koroğlu / tərt. ed. H.Əlizadə. – Bakı: Azərnəşr, – 1941. – 226 s.; Кер-оглы. Азербайджанский народный эпос / Состав. Г.Али-заде. – Баку: Азернешр, – 1940. – 131 с.

¹¹ Koroğlu / topl. nəşr ed. V.Xuluf lu. – Bakı: Azərnəşr, – 1927. – 86 s.; Koroğlu / topl. nəşr ed. V.Xuluf lu. – Bakı: Azərnəşr, – 1929. – 162 s.

¹² Araslı, H. Koroğlu dastanı // XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. – Bakı: ADU nəşriyyatı, – 1956. – s. 30-32.

P.Əfəndiyev¹³, F.Fərhadov¹⁴, A.Nəbiyev¹⁵, X.Koroğlu¹⁶,
N.Cəfərov¹⁷, V.Vəliyev¹⁸, R.Rüstəməzadə¹⁹, D.Əliyeva²⁰, B.Abdulla²¹,

¹³ Əфəндиєв, П. Кєроглу – героический эпос Азербайджанского народа: / диссертации канд. наук / – Баку, 1953. – 300 с.

¹⁴ Koroğlu / tərt. ed. F.Fərhadov; Q.Vəkilov. – Bakı: Maarif, – 1975. – 314 s.; Фархадов, Ф. Закавказская версия эпоса “Кєроглы”: / автореф. диссертации доктора наук / – Баку, 1968. – 73 с.; Фархадов, Ф. К изучению эпоса “Кєроглы” (Армянская версия эпоса): / автореф. диссертации канд. наук / – Москва, 1960. – 48 с.

¹⁵ Nəbiyev, A. Qəhrəmanlıq səhifələri / Nəbiyev A. – Bakı: Gənclik, – 1975, – 98 s.; Набиев, А. Образ Кєр-оглы в эпосе “Кєр-оглы”. (По азербайджанским и узбекским материалам): / автореф. диссертации канд. наук / – Баку, 1972. – 30 с.; Azərbaycan dastanları / topl. nəşrə hazırl. A.Nəbiyev. – Bakı: Gənclik, – 1977. – 144 s.; Koroğlu / topl., ön söz, qeyd və izahların müə. A.Nəbiyev, çapa hazırl. Ü.Nəbiyeva, Y.İsmaylova. – Bakı: Nurlan, – 2003. – 418 s.

¹⁶ Кєроглу, Х. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана / Х.Кєроглу. – Москва: Наука, – 1983. – 335 с.; Кєроглу, Х., Набиев, А. Азербайджанский героический эпос / Х.Кєроглу, А.Набиев. – Баку: Язычы, – 1996, – 305 с.; Koroğlu X. Oğuz qəhrəmanlıq eposu / X.Koroğlu. – Bakı: Yurd, – 1999. – 244 s.

¹⁷ Cəfərov, N. Eposdan kitaba / N.Cəfərov. – Bakı: Maarif. – 1999, – 220 s.; Cəfərov, N. Türk xalqları ədəbiyyatı. Yeni dövr / N.Cəfərov, Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi. – Bakı: Çəşioğlu, – III c. – 2007. – 320 s.

¹⁸ Vəliyev, V. Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanları / V.Vəliyev. – Bakı: ADU Nəşr, – 1980. – 75 s.

¹⁹ Rüstəməzadə, R. Xəlx ədəbiyyatına dair araşdırmalar / Rüstəməzadə R. – Bakı: UniPrint, 2007, – 243 s.

²⁰ Əliyeva, D. “Koroğlu”nun yeni əlyazma nüsxəsi: Axtarışlar, tapıntılar // – Bakı: Azərbaycan jurnalı, – 1990. №3, – s. 133-146.; Əliyeva, D. “Koroğlu”nun gürcü variantı // – Bakı: Elm və həyat, – 1975. №11, – s. 28-29.

²¹ Кєроглу / авторы подгот. и состав. национального текста, “Введение” и “Описание архива”: И.Аббаслы, Б.Абдулла, пер. И.Сеидова. – Баку: Сада, – 2000. – 500 с.; Koroğlu / hazırl. tərt. ed. İ.Abbaslı, B.Abdulla. – Bakı: Lider nəşriyyatı, – 2005. – 552 s.

İ.Abbaslı²², F.Bayat²³, X.Bəşirli²⁴, Y.İsmayılova²⁵, E.Tofiqqızı²⁶,
E.Abbasov²⁷, İ.Sadiq²⁸, A.İbrahimova²⁹, Ə.Şamil³⁰ Ş.Balakişiyev³¹,

²² Abbaslı, İ. Azərbaycan dastanlarının yayılması və təsiri məsələləri / İ.Abbaslı. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 272 s.; Abbaslı, İ. Folklorşünaslıq axtarırları. İki cildə. / İ.Abbaslı. – Bakı: Elm, – II c. – 2009. – 344 s.; Koroğlu. Paris nüsxəsi / çapa hazırl. Abbaslı İ. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – 224 s.

²³ Bayat, F. Koroğlu: Şamandan Aşıka, Alptan Erene / F.Bayat. – Ankara: Akçağ, Yayınları, – 2003. – 176 s.; Bayat, F. Türk Destancılık Tarihi Bağlamında Koroğlu Destanı (Türk Dünyasının Koroğlu Fenomenolojisi) / F.Bayat. – Ankara. Ötüken Yayınları, – 2009. – 204 s.; Bayat, F., Bəşirli, X. “Koroğlu” dastanının mənşəyi / F.Bayat, X.Bəşirli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 192 s.

²⁴ Bəşirli, X. “Koroğlu” dastanı Azərbaycan və Orta Asiya versiyaları əsasında: dərs vəsaiti / X.Bəşirli; elmi red. F.Bayat. – Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, – 2016. – 127 s.; Bəşirli, X. “Koroğlu” dastanı: tarixi-mifoloji gerçəklik və poetika / X.Bəşirli. – Bakı: Elm, – 2000. – 126 s.; Bəşirli, X. “Koroğlu” eposunun poetikası (genezisi və bədii sistemi): filologiya üzrə elmlər doktoru dissertasiyası / – Bakı, 2005. – 61 s.

²⁵ İsmayılova Y. “Koroğlu” dastanında obrazlar sistemi / Y.İsmayılova. – Bakı: Nurlan, – 2003. – 176 s.

²⁶ Koroğlu. Təbriz variantı / tərt. ed., izah və lüğətin müəll. E.Tofiqqızı, ön sözün müəll. H.İsmayılov. – Bakı: Səda, – 2005. – 752 s.; Koroğlu. Rza Zaki nəşri / transliterasiya, tərt., ön söz, şərh və lüğətin müəll. E.Tofiqqızı. – Bakı: Elm, – 2000. – 56 s.

²⁷ Abbasov, E. “Koroğlu”: poetik sistemi və strukturu (Paris nüsxəsi əsasında) / E.Abbasov. – Bakı: Nurlan nəşriyyatı, – 2008, – 140 s.

²⁸ Sadiq, İ. Azərbaycan folklorunda “Koroğlu” poetik ənənəsi: / filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası / – Bakı, 2007. – 161 s.; Sadiq, İ. Koroğlu kim olub / İ.Sadiq. – Bakı: Azərənşr, – 1998. – 206 s.; Sadiq, İ. Koroğlunun sazı və sözü / İ.Sadiq. – Bakı: Azərənşr, – 2005. – 76 s.

²⁹ İbrahimova, A. Azərbaycan koroğluşünaslığı: tarixi və inkişaf mərhələləri / A.İbrahimova. – Bakı: Nurlan, – 2014. – 156 s.

³⁰ Koroğlu. Əli Kamali arxivindəki variantlar / hazırl. Ə.Şamil. – Bakı: Nurlan, – 2009. – 396 s.

³¹ Balakişiyev, Ş. “Koroğlu” dastanı Avropada: / filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası / – Bakı, 2005. – 130 s.

Ə.Əsgərov³², Ə.Cəfərov³³, T.Nəsibli³⁴ və digər alimlər, tədqiqatçılar toplamış, nəşr etdirmiş və ya müxtəlif istiqamətlərdə tədqiq etmişlər.

Bundan başqa,³⁵ dastanın yaşayan variantları toplanılmış, yaxud başqa dillərdəki klassik nəşrlər tərcümə və çap edilmişdir.

Türkmən “Koroğlu” dastanının toplanmasına və öyrənilməsinə XIX əsrin ikinci yarısından başlanılmışdır. İ.Berezin³⁶, F.Bakulin³⁷, A.Samoyloviç³⁸, V.Uspenski, V.Belyayev³⁹ A.Arşaruni, S.Veltman⁴⁰ və b. tədqiqatçılar 1840-cı illərdən başlayaraq XX əsrin birinci yarısına

³² Koroğlu / tərt. ed. Ə.Əsgər, red. M.Kazımoğlu-İmanov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 328 s.

³³ Cəfərov, Ə. Azərbaycan “Koroğlu” dastançılığı ənənələri / Ə.Cəfərov, elmi red. M.Allahmanlı. – Bakı: Elm, – 2014. – 154 s.; Cəfərov, Ə. Aşıq repertuarında “Koroğlu” dastanı / Ə.Cəfərov, elmi red. A.Nəbiyev. – Bakı: Elm, – 2011. – 368 s.

³⁴ Nəsibli, T. “Koroğlu” dastanı Osmanlı-Səfəvi münasibətləri çərçivəsində / T.Nəsibli; elmi red. T.Məmməd. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 156 s.

³⁵ Koroğlu. Rza Zaki nəşri / transliterasiya, tərt., ön söz, şərh və lüğətin müəll. E.Tofiqqızı. – Bakı: Elm, – 2000. – 56 s.; Koroğlu. Abbas Rəcəbli nəşri / tərt. ed, ön söz və şərhlərin müəll. E.Tofiqqızı. – Bakı: Elm, – 1999. – 84 s.; Koroğlu. Əli Kamali arxivindəki variantlar / çapa hazırl. Ə.Şamil. – Bakı: Nurlan, – 2009. – 396 s.; Koroğlu // – Bakı: Aqitasiya vərəqəsi. – 1941, 20 oktyabr.; Koroğlu. J.Sand nəşri / tərc. ed. M.Abdullayeva, A.Vəkilova. – Bakı: Nurlan, – 2004. – 88 s.; Koroğlu (Bakı əlyazmaları) / nəşrə hazırl. Ə.Məmmədbağiroğlu. – Bakı: Nurlan, – 2010. – 88 s.; “Koroğlu” dastan: A. Xodzkonun tərtibatında 1842-ci il London nəşrinin tərcüməsi / tərc. ed. İ.Cəfərov; red. F.Bayat; ön söz müəll. və nəşrə haz. Ə.Cəfərov. – Bakı: Çıraq, – 2014. – 518 s.

³⁶ Березин, И. Турецкая хрестоматия, в 3-х т. / И.Н.Березин. – Казань: Тип. Университета, – Т. 2. – 1862. – 144 с.

³⁷ Бакулин, Ф. Песни у туркмен и поет о Магтум Кули // Известия Кавказского отдела Русского Географического общества, – 1872. Т. I. – с. 97-110.

³⁸ Самойлович, А. Легенда о Коркуде и Кероглу (Содержание доклада, прочитанного в Вост. отд-нии 24 янв. 1908 г.) // Записки Восточного Отделения Русского Археологического общества, – 1909. вып. 4, – с. 4-5; Самойлович, А. Очерки по истории туркменской литературы // Туркмения. – Ленинград, – т. 1, – 1929. – с. 123-167.

³⁹ Успенский, В. Беляев, В. Туркменская музыка / В.Успенский, В.Беляев. – Москва: Гос. изд. Музыкальный сектор, – 1928. – 377 с.

⁴⁰ Аршаруни, А., Вельтман, С. Эпос советского Востока: дореволюционные и послеоктябрьские мотивы / А.М.Аршаруни, С.Л.Вельтман. – Ленинград: Academia, – 1930. – 130 с.

qədər dastandan bəzi hissələrin toplanılmasına, nəşrinə və tədqiq olunmasına böyük töhfə vermişlər.

“Goroğlu” dastanının bəzi hissələri ilk dəfə 1906-cı ildə Kazanda (“Hekayəti – Goroğlu soltan”), 1915-ci ildə isə Daşkənddə (“Qisseyi – Goroğlu soltan”)⁴¹ nəşr edilmişdir. Nisbətən təkmilləşmiş tam mətn⁴² ilk dəfə 1941-ci ildə Aşqabadda latın qrafikası ilə çap olunmuşdur. Kitab epik söyləyici Pəlvən baxşının, toplayıcı A.Çepovun və naşir A.Qovşudovun səyləri nəticəsində ərsəyə gəlmişdir. Bu ilk nəşr 13 qoldan ibarət idi. İlk kitabdan sonra Türkmənistanı ikinci nəşr 14 qol⁴³ həcmində 1958-ci ildə, üçüncü nəşr 15 qol⁴⁴ həcmində 1980-ci ildə, dördüncü nəşr 20 qol⁴⁵ həcmində 1990-cı ildə, beşinci nəşr isə 14 qol⁴⁶ həcmində 2012-ci ildə çap olunmuşdur. “Goroğlu” dastanının ən geniş nəşri isə 1983-cü il nəşridir. Bu nəşrdə ilk dəfə dastan tam şəkildə rus dilinə tərcümə olunmuş, Moskvada orijinal mətnlərlə birlikdə çap olunmuşdur. Bu mətnlərin toplanılması, tərcüməsi və nəşr işləri B.Qarriyevə məxsusdur. Dastanın daha bir akademik və tam nəşri 1996-cı ildə Ankarada işıq üzü görmüşdür. Əhməd Yəsəvi Universitetinin hazırladığı bu nəşr 8 cildən ibarətdir və ilk dəfə olaraq 30 qol⁴⁷ bir

⁴¹ Janbekow, K. Türkmənistan'da Köroğlu Destanıyla İlgili Yapılmış Araştırmalar Tarihi Üzerine // VI. Uluslararası Köroğlu Sempozyumu “Köroğlu ve Türk Dünyası Destan Kahramanları”. Bildiri Kitabı. – Bolu: – 10-12 Ekim. – 2016. – s. 439-445.

⁴² Görogly: Türkmen halk eposy / tertibe sal. A.Gowşudow; M.Kösäyewiñ red. bilen. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşriyaty, – 1941. – 578 s.

⁴³ Görogly / tertibe sal. N.Aşyrow. – Aşgabat: Türkmenistan döwlet neşriyaty, – 1958. – 628 s.

⁴⁴ Görogly. Türkmen halk eposy / çapa taýýarl. A.Gowşudow, M.Kösäýew; red. D.Haldurdy. – Aşgabat: Türkmenistan neşriyaty, – 1980. – 563 s.

⁴⁵ Görogly. Türkmen gahrymançylyk eposy / çapa taýýarl. B.Mämmetýazow, A.Durdyýewa, K.Seyitmyradow. – Aşgabat: Türkmenistan neşriyaty, – 1990. – 848 s.

⁴⁶ Görogly / çapa tayarlar. A.Baýmyradow – Aşgabat: Türkmen döwlet neşriyat gullugy, – 2012. – 713 s.

⁴⁷ Görogly. Türkmen halk dessany / taýýarl. A.Nurmämmet. – Ankara: Bilig Yayınları, – 1-nji kitap. – 1996. – 511 s.; Görogly. Türkmen halk dessany / taýýarl. A.Nurmämmet. – Ankara: Bilig Yayınları, – 2-nji kitap. – 1996. – 571 s.; Görogly. Türkmen halk dessany / taýýarl. A.Nurmämmet. – Ankara: Bilig Yayınları, – 3-nji kitap. – 1996. – 467 s.; Görogly. Türkmen halk dessany / taýýarl. A.Nurmämmet. – Ankara: Bilig Yayınları, – 4-nji kitap. – 1996. – 585 s.; Görogly. Türkmen halk

yerə toplanmışdır. Kitabın ilk beş cildi türk və türkmən dillərindəki mətnlərdən ibarətdir, üç kitab isə dastanın krill qrafikasında türkməncə mətnləridir.

V.Jirmunski və H.Zərifov⁴⁸, P.Kiçigulov⁴⁹, A.Qovşudov⁵⁰, N.Aşırov⁵¹, Y.Bertels⁵², A.Borovkov⁵³, L.Klimoviç⁵⁴, B.Qarriyev⁵⁵,

dessany / taýýarl. A.Nurmämmet. – Ankara: Bilig Yayınları, – 5-nji kitap. – 1996. – 497 s.

⁴⁸ Жирмунский, В. Зарифов, Х. Узбекский народный героический эпос / В.М.Жирмунский, Х.Т.Зарифов. – Москва: Гос. изд. Художественная литература, – 1947. – 519 с.

⁴⁹ Kiçigulow, P. Gorogly barada söhbet / P.Kiçigulow. – Aşgabat: Türkmenistan neşriýaty, – 1978. – 128 s.; Kiçigulow, P. “Görogly” halk gahrymançylyk eposydyr: / filologiýa ylymlarynyň kandidaty alymlyk derejesini almak üçin dissertasiýa / – Aşgabat, 1964. – 321 s.

⁵⁰ Görogly. Türkmen halk eposy / çapa taýýarl. A.Gowşudow, M.Kösäýew; red. D.Haldurdy. – Aşgabat: Türkmenistan neşriýaty, – 1980. – 563 s.

⁵¹ Görogly / tertibe sal. N.Aşyrow. – Aşgabat: Türkmenistan döwlet neşriýaty, – 1958. – 628 s.

⁵² Бертельс, Е. Э. К вопросу о традиции в героическом эпосе тюркских народов // Советское востоковедение. IV. – Москва-Ленинград: Изд. Академии наук СССР, – 1947. – с. 73-79.; Бертельс, Е. Литературное прошлое туркмен // Sowet edebiýaty. – 1944. №9-10, – с. 178-198.

⁵³ Боровков, А. Вопросы изучения тюркоязычного эпоса народов Средней Азии и Казахстана // Вопросы изучения эпоса народов СССР, [редколлегия: И.Брагинский, А.Петросян, В.Чичеров]; Институт мировой литературы имени А.М.Горького. – Москва: Изд. Академии Наук СССР, – 1958. – с. 66-101.

⁵⁴ Климович, Л. Заметки о эпическом творчестве народов советского Востока // Вопросы изучения эпоса народов СССР, Институт мировой литературы имени А.М.Горького. – Москва: Изд. Академии Наук СССР, – 1958. – с. 239-289.

⁵⁵ Каррыев, Б. Эпические сказания о Кер-оглы у тюркоязычных народов / Б.Каррыев. – Москва: Гл. ред. восточная литература, – 1968. – 280 с.; Garryýew, B. Watan we gahrymançylyk hakynda aýdymlar / B.Garryýew. – Aşgabat: Birleşen Türkmen döwlet neşir, – 1941. – 95 s.; Garryýew, B. Türkmen folkloryndan usuly gollanma / B.Garryýew. – Aşgabat: Birleşen Türkmen döwlet neşir. – 1947. – 27 s.

B.Mammətyazov⁵⁶, A.Bekmıradov⁵⁷, M.Kösəyev⁵⁸, B.Vəliyev⁵⁹, A.Durdiyeva⁶⁰, A.Garriyeva⁶¹, A.Nurməmmət⁶², D.Nuraliyev⁶³ və başqa tədqiqatçılar “Koroğlu”nın türkmən variantlarının toplanması, nəşri sahəsində çalışmış, tədqiqatlarında mətnlərin dili, yayılma coğrafiyası, dövrü, əhəmiyyəti və s. mövzularda mülahizələrini dilə gətirmiş, fikirlərini dövrün məcmuələrində, SSRİ və Türkmənistanda türkmən və rus dillərində nəşr etdirmişlər.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı “Koroğlu” dastanının Azərbaycan və türkmən variantları ilə yazılı qaynaqlardır. Araşdırmanın predmetini isə “Koroğlu” dastanının hər iki variantının yaranma və yayılma tarixi coğrafiyası, variant və versiyaları, toplanması, epik söyləyiciləri, nəşri problemləri, dastan obrazlarının, motiv və süjetlərin müqayisəli təhlili, mifoloji qatı, epik məkan və s. təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın qarşısına qoyduğu əsas məqsəd, demək olar ki, bütün türklərin və onlarla qonşu olan xalqların epik yaradıcılığında əhatəli yer tutmuş “Koroğlu” dastanının Şərq-Qərb versiyalarını təmsil edən Azərbaycan-türkmən

⁵⁶ Məmmətyazov, B. “Görögly” eposy we onuň häzirkı zaman ýagdaýy / B.Məmmətyazov. – Aşgabat: Ylym, – 1979. – 124 s.; Məmmətyazov, B. “Görögly” eposynyň döreýşi hakynda / B.Məmmətyazov. – Aşgabat: Ylym, – 1982. – 118 s.; Məmmətyazov, B. “Görögly” eposynyň poetikasy hakynda / B.Məmmətyazov. – Aşgabat: Ylym, – 1984. – 116 s.

⁵⁷ Bekmyradov, A. Göröglynyň yzlary / A.Bekmyradov. – Aşgabat: Türkmenistan neşriýaty, – 1985. – 144 s.

⁵⁸ Köşäýew, M. Sözbaşy // Görögly. Türkmen halk eposy / çapa taýýarl.: A.Gowşudow, M.Kösäýew; red. D.Haldurdy. – Aşgabat: Türkmenistan neşriýaty, – 1980. – s. 5-13.

⁵⁹ Weliýew, B. Türkmen halk poeziýasy / B.Weliýew. – Aşgabat: Ylym, – 1983. – 100 s.; Weliýew, B. Stawropol türkmenleriniň dessanlary / B.Weliýew. – Aşgabat: Ylym, – 1980. – 96 s.

⁶⁰ Durdyýewa, A. “Görögly” eposynda fantastika / A.Durdyýewa. – Aşgabat: Ylym, – 1981. – 59 s.

⁶¹ Garryýewa, A. Türkmen halk “Görögly” eposynyň poetik sistemasy / A.Garryýewa. – Aşgabat: Ylym, – 1990. – 124 s.

⁶² Görögly. Türkmen halk dessany / taýýarl. A.Nurmämmed. – Ankara: Bilig Yayınları, – 1996. (5 kitab)

⁶³ Nuralyýew, D. Akademik A.N.Samoýlowiç türkmen edebiýaty hakynda / D.Nuralyýew. – Aşgabat: Ylym, – 1971. – 140 s.

variantlarının tipoloji xüsusiyyətlərini araşdırmaq, yayılma arealını əsas götürərək genezisini meydana çıxarmaq məsələlərindən ibarətdir. Bunun üçün dissertasiyanı müəyyən hissələrə bölərək qeyd etdiyimiz məsələləri ön plana çəkmişik:

- Türk dünyasında “Koroğlu” dastanı ilə bağlı məlumatları sistemləşdirmək və onları müqayisə edərək dissertasiya işinin tələblərinə uyğun tədqiq etmək;
- “Koroğlu” dastanı ilə əlaqəli Azərbaycanda və Türkmənistanda nəşr olunmuş kitab, məqalə və dissertasiya işlərini, arxiv materiallarını əhatə edərək tədqiqat aparmaq;
- “Koroğlu” dastanı şifahi ifa ilə çox geniş coğrafiyaya yayılmışdır. Epik söyləyicini və onun ənənəvi söyləyicilik, improvizə xüsusiyyətlərini təhlil edərək Türk dünyası dastan yaradıcılığındakı yerini təyin etmək;
- “Koroğlu” və “Goroğlu” dastanlarının süjetlərini araşdıraraq obrazların və hadisələrin mifoloji, sosial və bədii xüsusiyyətlərini təhlil etmək.
- “Koroğlu” dastanının hər iki versiyaya məxsus variantlarını xarakter, motiv, epizod və s. cəhətdən araşdırmaq, oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini təyin etmək;
- “Koroğlu” dastanında epik qəhrəmanın yeri, xüsusiyyətləri, Şərq variantlarına məxsus dairələşmə (silsiləvilik) prosesində yerdəyişməsi, baş qəhrəman Koroğlu/Goroğlunun və Qıratın mifoloji yönələri haqqında tədqiqat aparmaq;
- “Koroğlu” dastanında epik məkan olaraq iki yerə ayrılan Çənlibel/Çandıbilin, yəni vətənin və düşmən ölkənin, yəni təhlükənin gəldiyi yerin xüsusiyyətlərini təhlil etmək.

Günümüzdə qədər dastanın milli variantlarının tipoloji xüsusiyyətləri haqqında müəyyən fikirlər söylənilsə də, bu mövzu sistemli şəkildə araşdırmaya cəlb olunmamışdır. Vurğulamaq lazımdır ki, belə araşdırmalar milli variantların ortaq və fərqli cəhətlərini ortaya çıxarmaqla dastanın versiyalarının daha dərinədən öyrənilməsinə yardım edir. Bu tədqiqatlar həm dastan yaradıcılığının etnik dünyagörüşü və milli mədəniyyət bağlarının, həm də qohum xalqlar arasında fikir alış-verişinin öyrənilməsinə töhfə verir.

Tədqiqatın metodları. “Koroğlu” dastanının Azərbaycan və türkmən variantlarının tipoloji xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş dissertasiya işinin nəzəri-metodoloji bazası üç əsas istiqaməti əhatə edir:

- Azərbaycan eposşünaslığının və koroğluşünaslığının elmi, nəzəri-metodoloji qaynaqları;
- Türkmənistan eposşünaslığının və koroğluşünaslığının elmi, nəzəri-metodoloji qaynaqları;
- Koroğluşünaslıqla bağlı türk xalqları və ümumdünya (Avrasiya) elmi-nəzəri qaynaqları.

“Koroğlu” dastanının Azərbaycan və türkmən versiyalarının tipologiyası” adlı dissertasiya işimizin elmi-nəzəri aparatı və nəzəri-metodoloji bazası əsasən Azərbaycan folklorşünaslığı və eposşünaslığı üzərində qurulmuşdur. Problemin qoyuluşu ümumtürk və Avrasiya mərkəzli olduğu, dünya folklorşünaslığı üçün aktualıq kəsb etdiyi qədər Azərbaycan folklorşünaslıq və eposşünaslıq elmi üçün də həmişə aktual olmuşdur. Buna görə bizim üçün Azərbaycan eposşünaslığı daxilində yer alan, eyni zamanda ümumtürk dastançılıq ənənəsinin bir hissəsi olan Azərbaycan koroğluşünaslığı sahəsindəki son iki əsrdə əldə edilmiş elmi, nəzəri-metodoloji təcrübə dəyərli və əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan da qədim poetik və mədəni irsimiz olan “Koroğlu” dastanının ümumtürk dastançılıq ənənəsindən doğulduğunu, mövzusunı klassik qəhrəmanlıq motivlərindən götürdüyünü, daha çox qollara bölündükcə məhəbbət və məişət motivlərinin də yer aldığı, çox geniş areala yayılmış, bədii cəhətdən mükəmməl söz abidələrimizdən biri olduğunu deməyə əsas verir.

Bundan başqa, dissertasiya işində Türkmənistan və dünya (Avrasiya) elmi-metodoloji qaynaqlarından da geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Türkiyə, Rusiya, keçmiş sovet respublikaları və Avropa alimlərinin araşdırmalarına da nəzər salınmış, ehtiyac hiss edildikcə bu mənbələrə də müraciət olunmuşdur. Dissertasiya işi müqayisəli-tipoloji, tarixi metodlar əsasında yazıya alınmışdır.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiya işində müdafiyyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

1. “Koroğlu” dastanının yayıldığı geniş coğrafiya və milli variantlar nəzərə alınaraq vahid sistem daxilində araşdırılmışdır;
2. “Koroğlu” dastanının yayıldığı coğrafiyanın hüdudları içində ilk dəfə türkmən variantları müqayisəli olaraq tədqiq edilmişdir;
3. “Koroğlu” dastanının dövrü (dairələşmə-silsiləvilik) xarakterə malik olması və türkmən variantlarında baş qəhrəmanın ölümündən sonra da dastanın davam etməsi göstərilmişdir;
4. “Koroğlu” dastanındakı epik-coğrafi və tarixi-coğrafi adlar təyin edilmişdir;
5. “Koroğlu” dastanında baş qəhrəmanın möcüzəli doğumunun mifoloji yaradılış konsepsiyasını inikas etdirməsi göstərilmişdir;
6. “Koroğlu” dastanında dini-mifoloji motivlər və epizodların həddindən artıq bol olmasının epik söyləyici və dinləyicinin dünyagörüşündəki inanc sistemini təmsil etməsi göstərilmişdir;
7. “Koroğlu” dastanında müxtəlif qolların bir-birinin təsirində qalması və variantlaşma məsələləri təyin edilmişdir;
8. “Koroğlu” dastanının versiyalarına bağlı variantlarda epik süjet, epizod, motivlər arasında oxşarlıqlar və fərqlər təyin edilmişdir;
9. “Koroğlu” dastanı variantlarının mətn xüsusiyyətləri ənənəvi süjet tipinə sadıq qalmışdır;
10. “Koroğlu” dastanında epik məkan həm də xəyali məkan kimi kosmoqonik yaradılış mahiyyəti daşımışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində qoyulmuş problemin həlli istiqamətində bir sıra elmi yeniliklər əldə olunmuşdur. Həmin yenilikləri belə sıralaya bilərik:

- Dissertasiya işində “Koroğlu” dastanının Azərbaycan və türkmən variantlarının tipologiyası sistemli olaraq ilk dəfə araşdırılmışdır;
- Dissertasiya işində “Koroğlu” dastanının Xəzər dənizindən

Şərqdə Türkünstan coğrafiyasında geniş bir ərazidə və bir çox xalq arasında yayılan Şərq versiyasına və Xəzər dənizindən qərbdə yaşayan türklər və onlarla qonşuluqda yaşayan xalqlar arasında şöhrət qazanan Qərb versiyasına aid variant mətnləri və dastan haqqında yazılmış tədqiqatlar təhlil edilmişdir;

- Dissertasiya işində ümumtürk irsi və epik qəhrəmanlıq ənənəsi “Koroğlu” dastanı versiyalarındakı variant mətnlərinə bağlı olaraq ortaya çıxarılmışdır;
- Dissertasiya işində dastanın variantları qədim türk epik ənənəsi və şifahi yaradıcılığı əsasında müqayisəli şəkildə təhlil edilmiş, variantların tarixi-bədii və bədii-poetik istiqamətləri ilə bağlı qolların yaranması öyrənilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri-praktik əhəmiyyəti. “Koroğlu” dastanının Azərbaycan və türkmən versiyalarının tipologiyası” mövzusunda dissertasiya işinin tədqiqata cəlb edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat həm nəzəri, həm də praktik aktuallığa malikdir. Əldə etdiyimiz nəticələrin folklorşünaslıqda tətbiq olunma imkanları araşdırmanın nəzəri əhəmiyyətini və aktuallığını təşkil edir.

Tədris sahəsindəki rolu dissertasiya işinin praktik əhəmiyyətini artırır. Bildiyimiz kimi, folklorun eposşünaslıq sahəsi filologiya fakültələrində tədris olunur. Bu tədqiqat işindən dərslərlərin tərtibində istifadə etmək mümkündür. Onun materialları eposşünaslıqdan başqa, ədəbiyyat, türkologiya, həmçinin müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq sahəsində də faydalı ola bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutunun “Türk xalqları folkloru” şöbəsində müəyyən edilmişdir.

“Türk xalqları folkloru” şöbəsinin iclaslarında dissertasiyanın fəsiləri dafələrlə müzakirə edilmişdir. Tədqiqat işinin əsas müddəa və nəticələri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi nəşrlərdə, o cümlədən xarici ölkələrin nüfuzlu dərgilərdə, həmçinin beynəlxalq xülasələndirmə və indeksləmə sisteminə daxil olan (Web of Science, Scopus, Copernicus, Ulakbim və s.) dövrü elmi nəşrlərdə, ölkədə və xaricdə keçirilən beynəlxalq konfransların materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi AMEA Folklor İnstitutunun “Türk xalqları folkloru” şöbəsinə yerinə yetirilmiş, şöbənin tədqiqat istiqamətinə uyğun olaraq nəticələndirilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş (16.676 şərti işarə), dörd fəsil (birinci fəsil iki paragraf – 83.028 şərti işarə, ikinci fəsil iki paragraf və iki bənd – 116.791 şərti işarə, üçüncü fəsil üç paragraf və iki bənd – 134.673 şərti işarə, dördüncü fəsil iki paragraf – 68.433 şərti işarə) nəticə (15.455 şərti işarə) və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi 435.056 şərti işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsindən danışılmış, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodları müəyyən edilmiş, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalardan bəhs edilmiş, dissertasiya işinin elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti əsaslandırılaraq göstərilmişdir.

Dissertasiya işinin **“Dastanın Azərbaycan və türkmən versiyalarının söyləyici və toplayıcıları”** adlı birinci fəslə iki paragrafdan ibarətdir:

1.1. “Goroğlu” dastanının söyləyici və toplayıcıları

1.2. “Koroğlu” dastanının söyləyici və toplayıcıları

Fəslin **“Goroğlu” dastanının söyləyici və toplayıcıları** adlı birinci paragrafında türkmən variantlarına aid mətnlərin toplama və nəşr işlərindən, həmçinin dastanın ilk araşdırmaçıları, toplayıcıları, söyləyiciləri olan baxşılar və naşirləri haqqında məlumat verilmişdir. Bugünkü Türkmənistanda və türkmənlərin sıx yaşadığı qonşu əyalətlərdə “Goroğlu” dastanının toplanması və nəşri, həmçinin tədqiq işləri XIX əsrin ikinci yarısından başlamışdır və günümüzə qədər davam edir.

Dastanının ilk kiçik mətnləri 1906-cı ildə Kazanda “Hekayəti-Goroğlu soltan” və 1915-ci ildə isə Daşkənddə “Qisseyi-Goroğlu soltan” başlığı ilə daşbasma üsulu ilə çap olunmuşdur. “Goroğlu” dastanına aid mətnlərin yer aldığı ilk kitaba isə 1862-ci il Kazan və

Sankt-Peterburq universitetlərinin professoru İ.Berezinin “Турецкая хрестоматия” (Türk müntəxəbatı) adlı nəşrini göstərə bilərik. Əsərin “Туркменские песни” (Türkmən mahnıları) fəslində “Goroğlu” dastanından dörd qoşmaya yer verilmişdir. Tərtibçi qoşmaları ona məxsus olan bir əlyazmadan götürdüyünü qeyd edir.

“Goroğlu” dastanı 1941-ci ildə ilk tam mətn olaraq işıq üzü görmüşdür. Qollar A.Çepov tərəfindən Pəlvan baxşidan toplanmışdır. Bu qollar: “Goroglinin dörəyişi”, “Goroglinin öylənişi”, “Arapdan ar alışı”, “Övəz gətirən”, “Övəzin halas edilişi”, “Övəz öylənən”, “Arabreyhan”, “Qırq münlər”, “Övəz öykələn”, “Kəmpir”, “Xarmandəli”, “Goroglu həm bəzircən”, “Goroglinin ölümü” olaraq adlandırılmışdır. Bu mətnlər Aşqabadda latın qrafikası ilə 13 qol həcmində çap olunmuşdur⁶⁴.

1958-ci ildə Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən hazırlanan, N.Aşırovun ön sözü və redaktorluğu ilə 628 səhifə həcmində çap edilən “Görögly”. Türkmen gahrymançylyk eposy” (Goroğlu. Türkmen qəhrəmanlıq eposu)⁶⁵ kitabı dastanın tam mətni sahəsində ikinci akademik nəşr hesab olunur. Kitab Pəlvan baxşının söylədiyi qollar əsas götürülərək mətbuatda daha əvvəl çap olunmuş “Stavropol, Çərcey, Daşoğuz, Krasnovodsk, Leninqrاد (fotosurət) nüsxələri” ilə “Daşkənd, Ufa, Kazan daşbasmaları” da nəzərə alınaraq hazırlanmış, 14 qol olaraq nəşr edilmişdir.

XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Türkmənistanda “Goroğlu” dastanı ətrafında yeni-yeni tədqiqatlar, toplama və nəşr işləri genişlənmiş, gənc tədqiqatçılar böyük enerji ilə bu sahədə araşdırmalara başlamışdır. Bu araşdırmaçılardan P.Kiçiqulovun, B.Mammətyazovun, M.Kösəyevin və s. əməyi təqdirə layiqdir. Onlar istər dastana elmi yanaşma, istər sahə tədqiqatları (toplama işləri), istərsə nəşr işlərində nailiyyətlər qazanmış, “Goroğlu” dastanının türkmən variantlarını həm Türkmənistanda, həm də SSRİ miqyasında geniş təbliğ və tərənnüm etmişlər.

“Goroğlu” dastanının sovet dövründə çap olunan ən mükəmməl

⁶⁴ Görögly: Türkmen halk eposy / tertibe sal. A.Gowşuow, M.Kösäyewiñ red. bilen. – Aşqabat: Türkmen döwletneşr, – 1941. – 578 s.

⁶⁵ Görögly / tertibe sal. N.Aşyrow. – Aşqabat: Türkmenistan döwlet neşriyatı, – 1958. – 628 s.

nəşri isə 1983-cü ildə akademik B.Qarriyevin toplayıb, tərtib edərək nəşr etdirdiyi “Төр-оглы: туркменский героический эпос” (Koroğlu: türkmən qəhrəmanlıq eposu)⁶⁶ kitabı hesab edilir. Rus və türkmən dillərində Moskvada çap olunan kitabdakı mətnlər Pəlvən baxşidan yazıya alınmışdır. 804 səhifə həcmində olan kitab müəllif tərəfindən rus dilinə tərcümə olunmuşdur. B.Qarriyev girişdə dastanın təşəkkülü, yayılması, variantları və qolları haqqında geniş bilgi vermişdir.

1990-cı ildə “Goroğlu” dastanından 20 qol – “Görogly. Türkmen gahrymançylyk eposy” (Goroğlu. Türkmen qəhrəmanlıq dastanı)⁶⁷ toplanaraq nəşr edilmişdir. B.Mammətyazov, A.Durdıyeva, Ş.Halmuhammedov, K.Seyitmıradov tərəfindən tərtib edilərək, B.Qarriyev və B.Mammətyazovun yazdığı “Ön söz”lə işıq üzü görən kitab geniş oxucu kütləsi üçün çap olunduğu üçün sadələşdirilmişdir. Kitaba bundan əvvəlki nəşrlərdə olmayan bir neçə yeni qol əlavə edilmişdir: “Övəz və Qırat”, “Ərhasan həm Tellixan”, “Övəzin oğlu Nurəli”, “Gorogly beg bilən Davut Sərdar” və s. Daşoğuz, Lebap, Taqtabazar bölgələrindən və Stavropol türkmənlərindən toplanılmış yeni variantlar olan “Gorogly həm Balı beg”, “Təbli batır” qolları isə ilk dəfə bu nəşrə salınaraq işıq üzü görmüşdür.

1996-cı ildə Əhməd Yəsəvi Universitetinin hazırladığı “Goroğlu” dastanı Ankarada 30 qol olaraq türk və türkmən dillərində nəşr edildi. Türkmənistanın müxtəlif bölgələrindən toplanılmış mətnlər əsasında hazırlanmış nəşr bugünə qədər çap olunmuş akademik nəşrlər arasında ən irihəcmlişidir. Çoxcildlik türkmən və Türkiyə türkcəsi ilə A.Nurməmmət tərəfindən nəşrə hazırlanaraq çap olunmuşdur⁶⁸. 8 cildədən ibarət olan nəşrin I cildində beş, II cildində səkkiz, III cildində altı, IV cildində dörd, V cildində yeddi qol yer alır. VI, VII, VIII cildlərdə isə qolların hamısı kiril qrafikası ilə verilmişdir.

⁶⁶ Төр-оглы: туркменский героический эпос / сост, тома, авт. исследования, коммент, пояснительного словаря Б.Каррыев; пер. Б.Каррыева при участии Е.Поцелуевского. – Москва: Изд. Наука, –1983. – 804 с.

⁶⁷ Görogly. Türkmen gahrymançylyk eposy / çapa taýýarl B.Mämmetýazow, A.Durdyýewa, K.Seýitmyradow. – Aşgabat: Türkmenistan neşriýaty, – 1990. – 848 s.

⁶⁸ Görogly. Türkmen halk dessany / taýýarl. A.Nurmämmet. – Ankara: Bilig Yayınları, – 1996.

Son dövrün ən əhəmiyyətli nəşrlərindən biri də “Görogly”⁶⁹ dastanının sonuncu nəşridir. Bu nəşr latın qrafikası ilə 2012-ci ildə çap olunmuşdur.

“Goroğlu” dastanı haqqında söz açarkən söyləyicilik ənənələri, epik söyləyici – dastançı ozanlar, baxşılar haqqında da danışmağa ehtiyac duyulur. Türkmən xalqının uzun dövrlər yaşadığı ənənəvi həyat tərzinin, dünyagörüşünün inikası olan xalq yaradıcılığına aid epik mətnlər əsasən “toy-tomaşa” deyilən toy şənliklərində söyləyicilərin ifasında qorunmuşdur. Bu epik söyləyicilər əsasən dastançı-baxşıdır. Dastanın bəzi mətnləri həm məzmun, həm də həcm olaraq zaman aşınmasına görə dəyişikliyə məruz qala bilər, amma bu əsərləri söyləyən dastançı-baxşının söyləyicilik tərzı və üslubu sabit olaraq qalır. Bu daha çox şeir hissələrində hiss olunur və qəlibləşmiş şeir və musiqi bəzən yüz illər boyu dəyişməz qalmışdır.

Bu fəslin **“Koroğlu” dastanının söyləyici və toplayıcıları** adlanan ikinci paraqrafında Azərbaycanda dastanın toplanmasından, nəşrindən, toplayıcılarından, nəşirlərindən və epik söyləyicilərdən bəhs edilir. XIX əsrin ilk yarısından toplanılması və araşdırılmasına başlanan “Koroğlu” dastanı 1840-cı illərdə artıq Avropada ingiliscə və digər Avropa dillərində nəşr olunmuşdur. Bu dövrdən başlayaraq Cənubi Azərbaycandan və Zaqafqaziyadan epik söyləyicilərdən yazıya alınmış qollar, eyni zamanda aşiq repertuarında yaşayan və XX əsrin sonuna qədər toplanılması davam edən variantlar “Koroğlu” dastanının Azərbaycan variantlarının əsas mətnlərini təşkil edir.

Təbrizli tacir Elyas Muşeqyanın 1721-ci ilə Azərbaycan dilində, lakin erməni əlifbasında tərtib etdiyi cümgdə⁷⁰ topladığı şeirlər “Koroğlu” dastanına aid olan qoşma və gəraylılardan ibarətdir. 13 şeirdən ibarət olan və “Nəğmələr kitabı” adlanan cümg Təbriz aşıqlarından toplanılmışdır. Bu cümg “Koroğlu”ya məxsus ilk böyük həcmli yazılı mənbədir. Həmçinin Əhərli şair Əndəlib Qaracadağının 1804-cü ilə aid “Şeirlər məcmuəsi” adlı əlyazmasında “Koroğlu”

⁶⁹ Görogly / çapa tayyarlı. A.Baýmyradow – Aşgabat: Türkmen döwlet neşriyat gullugy, – 2012. – 713 s.

⁷⁰ Elyas, M. Nəğmələr kitabı (Təbriz, 1721) // AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Arxivi. Əlyazma 608.

dastanından şeirlərin də yer aldığı məlumdur⁷¹.

“Koroğlu” dastanının bir çox mətninin yer aldığı iki böyük əlyazma bu gün Parisin Milli Kitabxanasında və G.Kekelidze adına Tbilisi Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən variantlarıdır. Bu iki variant Azərbaycan “Koroğlu”sunun ən qədim əlyazmaları (variantları) hesab olunur.

Ehtimal olunur ki, 1834-cü ildə Paris nüsxəsi Təbrizdə Nigaristanlı Aşıq Sadiqdan yazıya alınmışdır. Bu əlyazma A.Xodzko tərəfindən Avropaya aparılaraq 1842-ci ildə Londonda ingilis dilində “Specimens of the Popular Poetry of Persia, as Found in the Adventures and Improvisations of Kurroglou, the Bandit-Minstrel of Northern Persia and in the Songs of the People Inhabiting the Shores of the Caspian Sea” (Məşhur fars şeir nümunələri, Şimali İranın yollar cəngavəri Koroğlunun macəraları və improvizasiyaları, Xəzərətərafı xalqların mahnıları)⁷² adı ilə çapdan çıxmışdır.

Dastanın ikinci böyük yazılı (abidə) nüsxəsi Tbilisidə mühafizə olunur. Bu nüsxə Təbrizdə Azərbaycan türkcəsində yazıya alınmışdır. Əlyazmada qolların (məclis) adı farsca verilmişdir. XIX əsrin ortasına aid edilən əlyazma, 28 məclisli bu “Koroğlu” dastanını əhatə edir. Əlyazma Tbilisidə Q.Kekelidze adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda üzə çıxarılmışdır.

XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Qafqazın türk mədəni mərkəzi sayılan Tiflisdə “Koroğlu” dastanı və Koroğlunun tarixi və sənətkar kimliyi, döyüşləri, qəhrəmanlıqları ədəbiyyat mövzusu olmuş, dövrün mətbu orqanlarında bu haqda yazılar yazılmağa başlanmışdır. “Koroğlu” dastanından kiçik bir hissə ilk dəfə 1830-cu ildə “Тифлиские ведомости” (Tiflisskie vedomosti)⁷³ dərgisində çap olunmuşdur. Bu mətnin maraqlı faktlarından biri odur ki, Koroğlu burada İrəvan sərdarı kimi təqdim edilir.

⁷¹ Qaracadaği, Ə. “Şeirlər məcmuəsi” (Təbriz, 1804) // AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Arxivi. Əlyazma.

⁷² Chodzko, A. Specimens of the Popular Poetry of Persia, as Found in the Adventures and Improvisations of Kurroglou, the Bandit-Minstrel of Northern Persia, and in the Songs of the People Inhabiting the Shores of the Caspian Sea / Orally Collected and Translated, with Philological and Historical Notes. – London, 1842. – 585 p.

⁷³ Древня Огруджа, Замок разбойника Урушана Кер-оглы, его история. Рассказ об Ереванском сардаре // Тифлиские ведомости, – 1830. №68. – с. 3.

XIX əsrdə toplanılaraq yazıya alınan, Avropada və Rusiyada çap etdirilən əlyazmalarından biri də İ.Şopen nəşridir⁷⁴. 1840-cı ildə Sankt-Peterburqda çap olunmuş bu nəşrdə də Koroğlunun atasının kor edilməsi, kor edilməyə səbəb olan atlar, intiqam almaq və s. motivlər yerində verilmişdir. Lakin bu əlyazmada toplayıcı və nəşir İ.Şopenin əsərin müqəddiməsinə yazdığı “Ön söz”də etiraf etdiyi kimi, süjet xəttinin sonuna doğru əlyazmanı özü uydurmuş və tamamlamışdır. Burada Koroğlunun bir gürcü qızına aşiq olmasından, onun eşqi ilə dinini dəyişərək xristianlığı qəbul etməsindən və buna mane olmağa çalışan bütün dəliləri öldürərək Çənlibeldə gürcü qızı ilə bərabər yaşamasından bəhs edilir. Həddindən artıq təhrif olunmasına baxmayaraq, ölkədən xaricə ayaq açmış ilk tam nəşr olduğu üçün dastanın bu variantı mühüm əhəmiyyət daşıyır.

XX əsrdə də “Koroğlu” dastanı haqqında araşdırmalar, toplama, nəşr işləri davam etdirilmişdir. Sovet dövründə “Koroğlu”nun epik söyləyicilərin repertuarında olan mətnləri daha sistemli və sürətli toplanılmağa və nəşr edilməyə başlanmışdır. Bu sahədə V.Xulufu, H.Əlizadə, A.Rəcəbli, Ə.Tahirov, S.Mümtaz (dastanı toplayıb, amma nəşr etdirməyib), M.Təhmasib və başqa alimlərin əməyi böyükdür.

“Koroğlu” dastanını epik söyləyicilərdən toplanıb yazıya alınmasında fəklərşünas H.Əlizadənin də rolu böyük olmuşdur. 1940-cı ildə H.Əlizadə, dastanın əlindəki “Koroğlu” qollarını rus dilində və 1941-ci ildə isə Azərbaycan dilində kitab şəklində⁷⁵ çap etdirmişdir. Rus mətni 13 qoldan ibarət idi və Azərbaycan dilində mətnə “Koroğlunun Bəyazid səfəri” adlı bir qol da əlavə edilmiş və 14 qol olaraq nəşr edilmişdir.

M.Təhmasibin sonradan dəfələrlə bu nəşrlərdən təkrar⁷⁶ çap

⁷⁴ Шопен, И. “Кер-оглы”, Татарская легенда // “Маяк современного просвещения и образованности”. Труды ученых и литературоведов русских и иностранных. – Санкт-Петербург, – 2 часть, глава 3. – 1840. – с. 12-25.

⁷⁵ Кер-оглы. Азербайджанский народный эпос / состав. Г.Али-заде. – Баку: Азернешр, – 1940. – 165 с.; Koroğlu / tərt. ed. H.Əlizadə. – Bakı: Azərnəşr, – 1941. – 226 s.

⁷⁶ Koroğlu / tərt. ed., müqəddimə və şərhlərin müəll. M. Təhmasib. – Bakı: Elm, – 1959. – 508 s.; Koroğlu / uşaqlar üçün işl. M.Təhmasib. – Bakı: Azərnəşr, – 1965. – 376 s.; Koroğlu / çapa hazırl. və “Bir neçə söz”ün müəll. M.Təhmasib. – Bakı: Elm, –

olunmuş “Koroğlu” dastanının 1949 və 1956-cı illər nəşrləri bu sahədə görülmüş ən mükəmməl işlər kimi eposun tanınmasında, sevilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. M.Təhmasibin tərtib etdiyi “Koroğlu” dastanı 17 qoldan ibarətdir: “Alı kişi”, “Koroğlu ilə Dəli Həsən”, “Koroğlunun İstanbul səfəri”, “Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməsi”, “Koroğlunun Ərzurum səfəri”, “Eyvazın Çənlibelə gətirilməyi”, “Durna teli”, “Həmzənin Qıratı aparması”, “Məhbub xanımın Çənlibelə gəlməyi”, “Koroğlunun Bəyazid səfəri”, “Qulun qaçması”, “Düratın itməyi”, “Koroğlu ilə Bolu bəy”, “Koroğlunun Qars səfəri”, “Koroğlunun Dərbənd səfəri”, “Hasan paşanın Çənlibelə gəlməyi”, “Koroğlunun qocalığı”.

1970-ci illərdən başlayaraq yaxın dövrlərə qədər “Koroğlu” tədqiqatçılarından biri də A.Nəbiyev olmuşdur. O, dastanın toplanılması, nəşri baxımından koroğluşünaslıq sahəsinə əvəzsiz xidmət göstərmişdir. A.Nəbiyev toplayıcılıq fəaliyyəti nəticəsində əldə etdiyi mətnləri 2003-cü ildə “Koroğlu”⁷⁷ kitabını 20 qol həcmində çap etdirmişdir.

İ.Abbaslı əsasən Qafqaz nəşrləri, erməni və gürcü dillərində dastanın mövcud nüsxələri, qollar və variantları haqqında tədqiqat aparmışdır. İ.Abbaslı və B.Abdulla AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun folklor arxivində saxlanan əlyazmalar əsasında 2000-ci ildə rus və 2005-ci ildə Azərbaycan dilində “Koroğlu”nun 25 qolunu əhatə edən kitablar⁷⁸ nəşr etdirmişlər.

Bugün də dastanın toplanılmış və müxtəlif səbəblərdən arxivlərdə qalmış variantları əsasında yeni mətnləri nəşr olunur. Bu nəşr⁷⁹ Azərbaycanda “Koroğlu” dastanının son nəşridir. 2021-ci ildə Ə.Əsgər AMEA Folklor İnstitutunun arxivində saxlanılan bəzi əlyazmalar və toplanılmış materiallar əsasında dastanı 21 qol həcmində tərtib

1975. – 368 s.; Koroğlu / tərt. ed. və ön sözün müəll. M.Təhmasib. – Bakı: Gənclik, – 1982. – 328 s.

⁷⁷ Koroğlu / topl., ön söz, qeyd və izahların müəll. A.Nəbiyev, çapa hazırl.: Ü.Nəbiyeva, Y.İsmayılova. – Bakı: Nurlan, – 2003. – 418 s.

⁷⁸ Короглу / авторы подгот. и состав. национального текста, “Введение” и “Описание архива”: И.Аббаслы, Б.Абдулла, пер. И.Сеидова. – Баку: Сада, – 2000. – 500 с.; Koroğlu / tərt. ed. Abbaslı İ., Abdulla B. – Bakı: Lider, – 2005. – 552 s.

⁷⁹ Koroğlu / tərt. ed. Ə.Əsgər, red. M.Kazımoğlu-İmanov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2021. – 328 s.

etmişdir. Kitabda giriş mahiyyətində mətnlərin tərtib prinsipləri, yeni qollar, ənənəvi qollardakı yeni motiv və epizodlar və s. haqqında tərtibçinin xüsusi qeydləri yer alır. Sonda isə mətnlər; söyləyici, toplayıcı və bölgələr haqqında xüsusi məlumatlar, etnoqrafik və arxaik sözlərin lüğəti verilmişdir.

Bu fəsildə ümumi olaraq “Koroğlu” dastanının araşdırma, toplanma və nəşr tarixinə bir nəzər salınmış, təxminən 200 ildə aparılmış işlərin xəritəsi cızılmışdır. Türkünstan versiyası içində özünə xüsusi yer tutmuş türkmən “Koroğlu” dastanının toplanma, nəşr özəllikləri incələnmış, epik söyləyici olan baxşılar və dastan ətrafında baş verən tarixi-ədəbi proseslər xronoloji ardıcılıqla qələmə alınmışdır. Azərbaycan variantlarından bəhs edərkən isə ümumilikdə Qafqaz, Güney Azərbaycan (İran), Şərqi Anadolu (Türkiyə) variant və mətnlərinin toplanması, tərtibi və nəşri sahəsində görülmüş işlərdən bəhs olunmuşdur.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır⁸⁰.

Dissertasiya işinin **“Dastanın Azərbaycan versiyasının təşəkkülü və türkmən versiyası ilə əlaqəsi”** adlı ikinci fəslə iki

⁸⁰ Əskər, N. “Koroğlu” dastanı tədqiqatlarda // Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin milli özünüdəstəqlə və Mərkəzi Asiyadakı mədəni tərəqqidə yeri. Nizami Gəncəvi adına Milli Ədəbiyyat Muzeyinin yaradılmasının 80 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: – 23-25 dekabr. – 2020. – s. 69-70.; Əskər, N. “Koroğlu” dastanının söyləyiciləri: baxşılar // – Bakı: Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu. – 2018. №2. – s. 127-135.; Əskər, N. “Koroğlu” dastanının tədqiqat tarixi // – Bakı: Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, – 2018. №1. – s. 138-146.; Əskər, N. “Koroğlu” dastanının toplanma və nəşr tarixi // – Bakı: Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq. Beynəlxalq elmi jurnal, – 2019. №1. – s. 121-125.; Əskər, N. “Koroğlu” dastanının təşəkkül tarixi // – Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar. Elmi-ədəbi toplu, – 2021. №1. Kitab 56. – s. 68-80.; Əskər, N. “Koroğlu” tədqiqatları XIX əsrdə // – Bakı: Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu. – 2019. №1. – s. 103-111.; Əskər, N. XX əsrin ikinci yarısında koroğluşünaslıq // – Bakı: Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu. – 2020. №1. – s. 93-99.; Əskər, N. XX əsrin birinci yarısında “Koroğlu” tədqiqatları // – Bakı: Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, – 2021. №1. – s. 101-109.; Əskər, N. Yeni dövr koroğluşünaslığı // – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, – 2020. №2, – s. 187-193.; Əskər, N. “Koroğlu” dastanı və Məmmədhüseyn Təhməsis // – Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsi. İncəsənət, dil və ədəbiyyat institutu. Axtarışlar (folklor, ədəbiyyat, dil, sənətşünaslıq və tarix), – 2018, cild 8. №4(30). – s. 5-10.

paraqrafdan və iki yarımparaqrafdan ibarətdir:

2.1. Dastanın Azərbaycan versiyasının yaranması və təşəkkülü

2.2. Dastanın Azərbaycan və türkmən versiyalarının qarşılıqlı əlaqələri

2.2.1. Ortaq qollar və onların özünəməxsusluğu

2.2.2. Dastanın türkmən versiyasına məxsus qollar

Fəslin **“Dastanın Azərbaycan versiyasının yaranması və təşəkkülü”** adlanan ilk paraqrafında “Koroğlu” dastanının yaranma, yayılma, variantlaşma proseslərindən, Şərq və Qərb versiyası daxilində müxtəlif qolların və mətnlərin meydana gəlməsində rolundan bəhs olunur.

Türklərin ortaq dastanı olan “Koroğlu”nun təşəkkül tarixi və coğrafi arealı haqqında danışmazdan əvvəl qeyd etməliyik ki, dastanın yaranması, tarixiliyi, qəhrəmanın şəxsiyyəti haqqında bir-birinə zidd və bir-birinə yaxın onlarla akademik baxış olmuş, kitablar yazılmış, ciddi arqumentlər gətirilərək dastanı hər hansı bir hadisə (dövr), bölgə, xalq və ya boya bağlamaq cəhdləri olmuşdur. Fikrimizcə, dastan qəhrəmanının tarixi şəxsiyyət olduğunu, dastanın süjetini real hadisələrdən aldığını araşdırmaq və tarixiliyi ön plana çıxarmaq folklor araşdırmaçısının işi olmamalıdır. Koroğlunun tarixi şəxsiyyət olub-olmaması, tarixi şəxsiyyətdirsə hansı dövrdə yaşaması və ya hansı türk tayfasına mənsub olması dəqiq təyin olunsun belə, bu onun dəyərlərinə heç nə qatmır və onun dəyərlərindən heç nəyi götürmür.

A.Təbrizli 1662-ci ildə yazdığı “Tarix kitabı”nda⁸¹ XVI əsr Səfəvi hökmdarı Şah Abbasın dövründə yoxsul kəndlilər və şəhər sənətkarlarının iğtişaşından yazarkən bu üsyanın başçılarından biri olan Koroğlu haqqında da məlumat vermişdir. Bununla yanaşı, o, bu üsyana qədər də Koroğlunun ozan olduğunu və nəğmələrinin çox məşhur olduğunu qeyd etmişdir. Üsyandan sonra Koroğlunun sözlərinin və havalarının ozanlar tərəfindən daha çox oxunduğunu, qəhrəmanlıqlarının tərənnüm edildiyini, haqqında əfsanələr və dastanlar yaradıldığını yazmışdır.

A.Xodzko 1842-ci ildə Londonda dastanın Cənubi Azərbaycandan toplanmış variantlarını ingilis dilinə tərcümə etdiyi, giriş və ön söz

⁸¹ Даврижеци, А. Книга истории / А.Даврижеци, пер, предис. и ком. Л.Ханларян. Главная редакция восточной литературы. – Москва: Изд. Наука, – 1973. – 624 с.

yazaraq nəşr etdirdiyi kitabında qəhrəmanı həm igid, həm aşiq-şair kimi mədh edir, xüsusilə onun şairliyini göylərə qaldırır: *“Əgər şairlərin orta populyarlığı onların şeirlərini təkrar edən səslərin miqdarı ilə hesablınsaydı, hətta Firdovsi özü üstünlüyü Koroğluya verərdi”*⁸². A.Xodzko bu qəhrəmanlıq dastanının yaranmasında Təke türkmən boyunun iştirakını qeyd edir və dastanın qərbə doğru genişlənməsi istiqamətini göstərir.

Fransız nəşrinə yazdığı “Ön söz”də J.Sand dastan haqqında yüksək fikirdədir. J.Sand Koroğlunu əfsanəvi qəhrəman deyil, həqiqi tarixi şəxsiyyət, cəngavər hesab etmiş, onu Xəzər dənizi sahillərində yaşayan xalqların hamısının ortaq epik qəhrəmanı kimi saymış, Koroğlunu *“köçərilərin Napoleonu”*⁸³ adlandırmışdır.

Fikrimizcə, “Koroğlu” dastanının süjetini tarixi hadisələrdə və eyni zamanda coğrafi koordinatlarda axtarmaq ənənəsi həm tarixi, həm sosioloji, həm də ədəbi cəhətdən konkret nəticələr vermir və dastanın təşəkkülü məsələsində özünü doğrultmur. Dastanı tarixi hadisələrə bağlamaq, süjetlərdəki hadisələrin Osmanlı-Səfəvi, Cəlalilər üsyanı və s. hadisələrdən yarandığı fikrini müdafiə edənlər bu dastanın çox geniş ərazilərə yayıldığı və türk olmayan xalqlar arasında da yaşadığı məsələsini unudurlar.

“Koroğlu” dastanının Güney Azərbaycan, Cənubi Qafqaz və Anadolu variantlarının təşəkkül tarixinə nəzər salarkən, bəzi əlyazma, dastan ətrafında yaranmış əfsanə və epik mətnlərdə Cəlalilər hərəkatının və XVI-XVII əsr kəndli üsyanlarının izlərini görürük. Bununla bağlı bir çox Azərbaycan araşdırmaçılarının dastanı bu tarixi hadisələrə bağlamaq cəhdləri bütünlüklə sovet koroğluşünaslığından yan keçməmiş, türkmən “Koroğlu” variantları haqqında da bu hərəkatın təsirlərinin göstərilməsi müşahidə edilmişdir.

Orta əsrlərdən yazıya alınmasına başlanıldığı XIX əsrin ilk yarısına qədər dastanın çox böyük coğrafiyaya yayılması, təbii ki, sadəcə epik söyləyicilər vasitəsi ilə, yəni şifahi əsaslarla mümkün ola bilərdi. Bu da

⁸² “Koroğlu” dastan: A. Xodzkonun tərtibatında 1842-ci il London nəşrinin tərcüməsi / tərc. ed. İ.Cəfərov; red. F.Bayat; ön söz müəl. və nəşrə haz. Ə.Cəfərov. – Bakı: Çıraq, – 2014. – s. 54.

⁸³ Abbasov, E. “Koroğlu”: poetik sistemi və strukturu (Paris nüsxəsi əsasında) / E.Abbasov. – Bakı: Nurlan nəşriyyatı, – 2008, – s. 15.

qısa bir zaman kəsimində mümkün deyildi və yayıldıqca yeni hadisələr və yeni toponimlərin dastana girməsinin qarşısı alına bilməzdi. Buna görə də, yayıldığı hər obada, hər ərazidə zaman kəsimlərinə görə yerli mübarizə və olayların, müxtəlif əsrlərin tarixi hadisələrinin dastanın ətrafında bir yerə toplanıldığını müşahidə edirik. *“Türk-İran hərbləri, türkmən-qızılbaş mübarizələri, Cəlalî üsyanları hamısı Koroğlu ətrafında toplanmışdır”*⁸⁴.

Hər bir oğuz boyunun “Koroğlu”nun yaranması və təşəkkülü məsələsində daha çox haqq sahibi olduğu iddiasını irəli sürməsi və ev sahibi kimi məsələyə yanaşması araşdırmalarda doğru nəticələrə gəlinməsinə çətinləşdirir. Unutmaq olmaz ki, türk epik söyləyiciliyi nəticəsində bu dastanlardakı mətnlər “sənindir”, “mənimdir” deyilmədən çoxrəngli xüsusiyyətlər qazanmış, yayılması, həyatda qalması onlar sayəsində mümkün olmuşdur.

“Koroğlu” dastanının yaranması və təşəkkülü haqqında müxtəlif, bir-birindən fərqli fikirlər mövcuddur. Dastan türk qəhrəmanlıq dastanlarının süjet xəttini və xarakterlər sistemini əks etdirir və eyni zamanda gənc, canlı şəkildə bugünkü folklorumuzda yaşayır.

Bu fəslin **“Dastanın Azərbaycan və türkmən versiyalarının qarşılıqlı əlaqələri”** paragrafında isə ortaq və fərqli qollar, onların yaraması və müxtəlif epik mühitlərdə yayılması nəticəsində baş verən təsirlərdən bəhs olunmaqdadır. “Koroğlu” dastanının Azərbaycan və türkmən variantlarını müqayisəli şəkildə tədqiq edərkən bu variantların və hətta bu variantların daxil olduğu hər iki versiyanın eyni kökdən başlayan, amma keçən zamana və dəyişən məkanlara görə bir-birindən fərqlənən xarakter, epizod, məkan, motiv, süjet və başqa xüsusiyyətləri ilə variantlaşan mətnlər olduğunu görürük. “Koroğlu” dastanı qollar, yəni fərqli mətnlər olaraq ayrı-ayrılıqda daxili süjet daşıyır, eyni zamanda bu qollar birləşərək bütün dastan süjetini təşkil edir.

Qədim türk qəhrəmanlıq dastanları ənənəvi epik söyləyicilik tərzinə malikdir və demək olar ki, bütün dastanlar bu qəlibə uyur. Dastanların əsas süjeti qəhrəmanlıq, alplıq üzərində qurulmuşdur, amma istər estetik, istər epizodik təsvir və məqamlar dastanın əfsanəvi gücünü tənzimləyir. Şərq dünyasında yaranmış bir çox dastan və xalq

⁸⁴ Boratav, P.N. Koroğlu Dəstanı / 2-ci basım, P.N.Boratav. – İstanbul: Adam Yayıncılık, – 1984. – s. 19.

romanlarında “Koroğlu” dastanının izlərinə, ortaq motivlərə rast gəlmək mümkündür. Bu motivlər qədim mətnlərin ortaq başlanğıcından gəlir. Bu əsərlərdəki süjet və motivlər baxımından “Koroğlu” dastanına olan yaxınlıqları, şəxs və ya məkan adlarındakı bənzərliklər diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan və türkmən variantlarında “Koroğlu” dastanının “atanın/babanın kor olmasına səbəb olan at” motivi, hər iki versiyanın ən vacib ortaq motivlərindən biridir. Azərbaycan variantlarından fərqli olaraq, türkmən variantında qəhrəmanın qohumları da iştirak etdiyi üçün onların başlarına gələn hadisələr də dastanın qollarında yer alır. Türkmən variantında Xünkarın törətdiyi pis əməllər Rövşənin babası Cığalı bəyin gözlərini tökdürməklə bitmir. O, Cığalı bəyin ortancıl oğlu, Rövşənin əmisi Mömini də öldürtdürür. Xünkarın onları da öldürmək istədiyini bir dostundan öyrənən Cığalı bəy gəlini Gülənnamı, nəvəsi Rövşəni və kor edilməsinə səbəb olan dayçanı da götürüb oradan qaçır, Üçgümməz dağında yaşamağa başlayır.

“Koroğlu” dastanının təşəkkül dövründəki motivlərinin sonrakı dövrlərdə müxtəlif dəyişikliklərə məruz qaldığı bilinən bir məsələdir. Fikrimizcə, Şərq versiyasına bağlı variantlar daha qəlibləşmiş variantlardır və Qərb variantlarındakı motivlər isə daha dinamiktir. Buna görə də bəzi sonrakı dövr motivləri epik söyləyici vasitəsi ilə Qərb versiyasına bağlı variantlardan geriye, Orta Asiyaya getmiş və beləliklə, müxtəlif motivlər və buna bağlı olaraq da zaman və məkan təbəqələri iç-içə keçmişdir. Qərb versiyasına bağlı variantlarda dastan ətrafında başlıca süjet xəttini yaradan Koroğlu / korun oğlu ilə bağlı motivlər və Şərq versiyasına bağlı variantlarda Goroğlu / gorun (məzarın) oğlu ilə bağlı meydana gəlmiş motivlər, bundan başqa Qıratın doğumu motivləri bir-birinə qarışmışdır. Maraqlı cəhətlərdən biri də Şərq versiyasına bağlı variantlarda gorun oğlu, yəni möcüzəli doğumla dünyaya gəlmək və korun oğlu, yəni hakim sinif tərəfindən kor edilmiş atanın/babanın oğlu olmaq motivləri bir yerdə istifadə edilsə də, Qərb versiyasına bağlı variantlarda yalnız kor edilmə motivi mövcuddur.

“Koroğlu” dastanının Şərq versiyasında və türkmən variantlarında Qərb versiyasından fərqli olaraq, ilk qolda qəhrəmanın gorda (məzarda) möcüzəli doğumu dastanın mifoloji ünsür və xarakterlərlə zəngin olacağına işarədir. Fövqalədə şərtlərdə başlayan dastan fəvqəl gücləri

olan köməkçi qəhrəmanlarla davam edir. Qırat, Xızır əleyhissalam: Şir Xuda Pir (Həzrəti Əli), Ağayunus pəri, ərənlər, ağsaqqal ixtiyarlar, qələndərlər, cadugərlər, əjdahalar, sehirli silahlar, div və s. – bütün bunlar dastanın mifoloji strukturunu əmələ gətirir. Bunlar “Koroğlu” dastanının Şərq versiyasını qədim türk qəhrəmanlıq dastanlarına yaxınlaşdırır və mifoloji motivlərlə zənginliyini göstərir.

İkinci fəslin ilk yarımparaqrafı **“Ortaq qollar və onların özünəməxsusluğu”** adlanır. “Koroğlu” dastanı bir çox qola ayrılır, amma birinci qol bütün versiya və variantlarda giriş qoludur. Epik yaradıcılıqda söyləyicilik prinsipinə bağlı olaraq giriş həmişə ilk qoldan başlayır. Azərbaycan və türkmən versiyalarında “Koroğlu” dastanının ilk qolunun tipoloji xüsusiyyətləri kifayət qədər fərqlilik göstərir. Dastanın Qərb versiyasında, qeyd etdiyimiz kimi, bəzi istisnalar xaric, qəhrəmanın doğumundan bəhs edilmir. Variantların əksəriyyətində birinci qol qulunların dənizə atlarının nəslindən doğulması hadisəsi ilə başlayır. Bu da dastanın əsas süjet xəttinin başlanğıcını təşkil edir. İstər qəhrəmanın adı, istər mübarizənin başlanğıcı, istərsə də mifoloji xüsusiyyətlər Qıratın doğulması ilə Rövsənin atasının kor edilməsi motivinə bağlıdır.

Qədim türk dastanlarında ənənəvi olaraq qəhrəman əsilzadə ailələrdən, yəni padşah, sultan, xan, vəzir, bəy və s. ailəsindən çıxmalı idi, bu xüsusiyyət, demək olar ki, bütün dastanlarda dəyişməzdir. Koroğlunun türkmən versiyasında ailə modeli qədim dastançılıq ənənələrinə sadıq qalmışdır. Rövsən Çandıbil hökmdarı Çığalı bəyin üç oğlundan biri olan Adıbəyin oğlu, Çığalı bəyin yeganə nəvəsi və varisidir. Azərbaycan versiyalarında bu epizod qısa və fərqli şəkildə söylənmiş, sanki məsələnin üstündən tələm-tələsik keçilmişdir. Azərbaycan variantlarında qəhrəman sadəcə bir ailədən çıxmışdır. Xəzər dənizindən qərbdə yerləşən versiyaya bağlı olan Azərbaycan variantlarına yaxın olan Anadolu variantlarının bəzilərində bu vəziyyətdə istisnalar vardır. Bəzi variantlarda Koroğlunun atası Həsən bəy Sivas yaxınlığında olan Rifahiyyə bölgəsində zəngin bir mülkədadır. O, quraqlıq olduğu üçün müflisləşmiş, bundan sonra Bolu bəyin ilxısında mehtər olmuşdur⁸⁵.

Azərbaycan variantlarından fərqli olaraq, türkmən variantlarında

⁸⁵ Koroğlu. Tam ve Tekmil. – İstanbul: Maarif Kitaphanesi, – 1954. – 111 s.

qəhrəmanın ailəsi ilə bağlı məlumatlar geniş olaraq verilmişdir. “Koroğlu” dastanının Azərbaycan variantında Koroğlunun doğumu haqqında az məlumat var, türkmənlərdə isə müxtəlif variantlarda Koroğlu qəbirdə anadan olur və anasının, bəzi variantlara görə, keçinin və ya atın südünü əmərək böyüyür. Azərbaycan variantlarının əksəriyyətində isə Koroğlu artıq böyümüşdür və dəliqanlı yaşında qarşımıza çıxır.

İkinci fəslin ikinci yarımparaqrafı **“Dastanın türkmən versiyasına məxsus qollar”** adlanır. “Koroğlu” dastanının ilkin rüşeym süjetlərinin təyin edilməsi əslində dastancılıq mərhələsindəki yerini təyin etməkdir. Daha çox Şərq variantlarında rast gəlinən silsiləlik (dairələşmə) məsələləri də dastanın çox yönlü tədqiqat məsələlərində öz dəqiq izahını tapmamışdır. Fikrimizcə, daha çox özbək və türkmən variantlarında rast gəldiyimiz dairələşmənin yaranması səbəblərindən biri dastanın gəncləşməsi və yenilənməsi məsələsidirsə, başqa ciddi səbəblərdən biri isə epik söyləyicinin yeni arayışlar içərisində olması və xalq arasında yeni qəhrəmanlara olan rəğbət hissidir. Epik söyləyici həmişə xalqın nəbzini yoxlamış və bir qolun şöhrət tapmasında xalq sevgisinin ciddi rolu olduğunu bilmişdir. Bu günə qədər folklorşünaslıq elmində dastanın uzun təkamül prosesindən sonra dairələşməsi problemləri obyektiv və ya subyektiv səbəblərdən ciddi olaraq araşdırılmamış və elmi dəyərini almamışdır.

Türk dastancılıq ənənəsinə bağlı olan qəhrəmanlıq dastanlarında əsas qəhrəmanın soyundan gələn sonrakı nəsil ətrafında yaranmış qollar dastanın dairəvi, yəni silsilə halda inkişafından xəbər verir. “Koroğlu” dastanının Şərq versiyasına məxsus qədim mətnlərində dairələşmənin yaşaması da dastanın ənənəvi inkişaf prosesinə bir sübutdur. Dairələşmə baş qəhrəman, onun oğlu, nəvəsi və bəzən nəticəsi olaraq üç və ya dörd nəsil ətrafında baş verir. Epik söyləyicilik ənənəsində hələlik dörd dairədən artıq dairələşmə qeydə alınmamışdır.

“Koroğlu” dastanında türkmənlərdə uç dairə, özbəklərdə isə dörd dairə yer alır. Türkmən variantlarında birinci dairə Koroğlu, ikinci dairə onun iki oğlu, üçüncü dairə nəvəsi ətrafında cərəyan edir. Əslində, türkmən və özbək variantlarında Övəz (Avaz) ətrafında yaranmış ikinci dairə də öz orijinallığı və təsiredici gücü ilə diqqətəlayiqdir.

Türkmən mətnləri arasında Övəzin igidliyi və şücaəti ilə bağlı olan

“Övəzi gətirən”, “Övəzi dara çəkən”, “Övəz və Qırat”, “Övəzin öylənən” və s. qolların variantları yaranmışdır. Bunlar da dairələşmə prosesinin əsas prinsiplərindən biridir. “Övəzin oğlu Nurəli” qolunda Koroğlunun mənəvi oğlu Övəzin oğlu Nurəlinin macəralarından bəhs edilir. Bu dairə üçüncü dairə hesab edilir və qəhrəman da üçüncü nəslə təmsil edir. Hadisələr Koroğlunun həyatda olduğu zamanda baş verir və Koroğlu da bu qolda iştirak edir. Dastanın Şərq versiyasına məxsus türkmən variantlarının Koroğlu dairəsində “Qanovlu” haqqında dastanlar da mövcud olmuşdur.

Türkmən variantları bir-birindən asılı olmayan, eyni zamanda bir-birini tamamlayan müxtəlif qollardan ibarətdir. Türkmənistanın müxtəlif bölgələrindən “Koroğlu” dastanının 50-dən artıq qolu toplanılıb yazıya alınmışdır. Əsasən 30 qol orijinal mətn hesab edilir, qalan qollar onların variantlarıdır.

Türkmən variantlarında dastanın ilk qolu Koroğlunun zühuru, ad alması, hamiləri ilə tanış olması haqqındadır. Bu qol bir çox variantda əsasən “Goroglinin döreyşi” adlanır. Pəlvən baxşidan yazıya alınmış bir variantda isə bu qol “Çardaxlı Çandıbil” adlanır. Hadisələr Çardaxlı, yəni dörd yanı dağla əhatəli bir yurd olan Çandıbilin təsviri ilə başlayır. Bu yurdun xanı Koroğlunun babası Cıǵalı bəydir. Sonrakı qollar qəhrəmanın evlənməsi, müxtəlif səfər və savaqları haqqındadır. Bu səfərlər adətən baş qəhrəmanların və ya qırx igrinin evlənəcəyi qızları gətirmək; əsir düşmüş hər hansı bir qəhrəmanı əsirlikdən qurtarmaq üçün həyata keçirilir. Savaqlar həm də xərək vermək istəməyənlərlə və ya hər hansı hücumların qarşısının alınması məqsədi ilə aparılır. Türkmən variantlarında Koroğlunun ölümü haqqında da bir qol – son qol mövcuddur.

“Çandıbilin eli şat boldı, düşmənləri mat boldı” sonluğu bəzi söyləyicilərin qolları bitirərkən dedikləri qəlibləşmiş cümlədir. Bundan başqa, dastanın bir çox qolunda sonluq toyla, ziyafətlə, ya da şənliklə başa çatır.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır⁸⁶.

⁸⁶ Əskər, N. “Koroğlu” dastanında motiv və süjetlər // – Bakı: Language and Literature; Язык и литература; Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. – 2021, №2(116). – s. 130-134.; Əskər, N. “Koroğlu” eposu Şərq və Qərb versiyalarında // Avrasiya

Dissertasiya işinin **“Dastanın Azərbaycan və türkmən versiyalarının personajları”** adlı üçüncü fəslə üç paragrafdan və iki yarımparagrafdan ibarətdir:

3.1. Epik qəhrəman

3.1.1. Qəhrəmanın silahdaşları

3.1.2. Düşmənlər personajları

3.2. Dini-mifoloji personajlar

3.3. Digər personajlar

Bu fəslin **“Epik qəhrəman”** adlı paragrafında epik qəhrəmanın meydana gəlməsi üçün lazım olan xüsusiyyətlərdən və ona verilmiş missiyalardan bəhs edilir. “Koroğlu” dastanının yarandığı mühit və

Zirvəsi. 5-ci Elmi Araşdırmalar və Aktual Problemlər konfransı, 2019 / Xəzər Universiteti. Tam mətnlər kitabı, III cild. – Bakı: – 16-19 dekabr. – 2019. – s. 310-314.; Əskər, N. Azərbaycan və türkmən versiyalarında “Koroğlu” dastanı // IV. Uluslararası Türk Kültür Coğrafiyasında Eğitim ve Sosyal Bilimler Sempozyumu. – Bakı: – 27-30 Haziran, – 2018. – s. 115.; Əskər, N. Koroğlunun zühuru: Azərbaycan və türkmən versiyalarında // – Bakı: AMEA. Filologiya və sənətsünaslıq, – 2019. №1. – s. 154-159.; Əskər, N. Tarixilik müstəvisində “Koroğlu” dastanı // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2021. №1, – s. 280-287.; Əskər, N. Ortaq və fərqli cəhətləri ilə “Koroğlu” dastanının variantları // – Bakı: Şərq Araşdırmaları. Elmi-nəzəri jurnal, – 2021. №4, – s. 11-16.; Asker, N. Koroğlu Havaları // III. Uluslararası Develi-Âşık Seyrani ve Türk Kültürü Kongresi. 30 Haziran – 2 Temmuz 2022. Cilt 3. Türk Kültürü Bildirileri / Editör R. Özkan. – Kayseri, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2023. – s. 95-103.; Asker, N. Anadolu Sahası Koroğlu Destanı: Kollar Arasında Farklı ve Benzer Unsurlar // III Uluslararası Bozok Sempozyumu, Bölgesel Kalkınma ve Sosyo-Kültürel Yapı. Bildiri Kitabı Bozok Üniversitesi. – Yozgat: – 03-05 Mayıs, – 2018. – s. 972-976.; Asker, N. Batı Versiyonu İçerisinde Antep ve Maraş Ağzı Koroğlu Destanı // Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu (Millî Mücadele Döneminde Gaziantep). Bildiri metinleri kitabı. – Ankara: – 25-17 Aralık, – 2017. – s. 1385-1400.; Asker, N. Doğudan Batıya bir Avrasya destanı: Koroğlu // Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk-Qazax Üniversitesi “Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi: Türkistan Forumu III. Küreselleşme Sürecinde Türk Dünyasının Geleceği, Fırsatlar ve Tehditler”. Bildiri kitabı. – Türkistan: – 26-28 Nisan, – 2017. – s. 157-165.; Asker, N. Eski Türk Kahramanlık Destanları ve Koroğlu Destanı // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2021. №4, – s. 329-338.; Аскер, Н. Эпос “Кероглу” в Азербайджанском и Туркменском вариантах // Ғалым-этнограф Б.К.Қалшабаеваның 60 жасқа толуына арналған “Ұлы дала кеңістігіндегі этноархеологиялық зерттеулер мен этносаралық қатынастар мәселесі” атты халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / жауапты ред. Р.С. Жұматаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 6. 190-194.

cəmiyyət onun qəhrəmanlarının həyat tərzini də təyin etmişdir. Qəhrəmanın doğumu vaxtı yaranan möcüzələr və yaşanan fəvqəladə hadisələr onun taleyini müəyyənləşdirmişdir.

Dastanın hər iki versiyası daxilində Azərbaycan və türkmən variantlarında epik qəhrəmanların başında Koroğlu obrazı gəlir. Koroğlu bütün versiya və variantlarda həmişə baş qəhrəmandır. Koroğlunun epik qəhrəman tipini təhlil edərkən alplıq, igidlik xüsusiyyətləri başda gəlməlidir. Qəhrəmanımızın bunun üçün bir çox şərtləri yerinə yetirməli olduğunu görürük. Bu epik qəhrəman qorxusuz olmalıdır, özündə cəsarət və gücü birləşdirməlidir, hər şeydən vacib isə onun həm dostu, həm köməkçisi olan atı olmalıdır. Qəhrəmanın silahı və silahdaşları da vacib ünsürlərdəndir. Həm Azərbaycan, həm türkmən variantlarında epik qəhrəman bu şərtlərə tamamilə uyğundur.

Həm Azərbaycan-Qərb, həm türkmən-Şərq versiyasındakı bütün variantlarda epik qəhrəman alp-igiddir və eyni zamanda bir aşiq-şairdir. Koroğlunun bir əlində qılınc varsa, o biri əlində saz vardır. “Koroğlu” dastanının Qərb variantlarında kiçik istisna ilə bütün qollarında saz, şeir və türkü vardır. Azərbaycan və türkmən versiyasına bağlı variantlarda epik qəhrəmanın zahiri görünüşü və fiziki xüsusiyyətləri barədə də məlumatlara rast gəlirik: Azərbaycan variantlarında o, “boyu uca, kürəkləri enli, süksünü kəl süksünü kimi, boynunun əti girdin-girdin, bığları burulub keçirilib qulaqlarının dalına”. Türkmən variantlarında o, “biləkləri toxmaq kimi, kürəyi qapı kimi, boynu taya kimi, döşləri qalxan kimi, gur qara qaşlı, qara burma bıqlı, üzü nurlu, gözləri od parçası, orta boylu, geniş çiyinli; belinə yeddi yaşar öküzü qoysan da, üzünü tutub gedəcək bir gerçək igid”dir.

Koroğlu xalq yaradıcılığında epik söyləyicinin ən çox sınaqdan keçirdiyi qəhrəmandır. O, mübarizələrində məqsədinə çatmaq üçün bəzən kələk işlədə bilir, amma onu vətənpərvərlik, sədaqət, mərdlik, səmimiyyət, sadəlik və s. keyfiyyətləri ilə anır, verdiyi sözü ucunda ölüm olsa da, həmişə yerinə yetirən, ölüm və təhlükənin üzərinə yeriyan bir xalq qəhrəmanı, döyüşçü-aşiq, qısaca bir cəngavər-nəğməkar kimi tanıyıırıq. Koroğlu, bütün variantlarda atı, silahı və qalası ilə tam bir vədhətdir və epik qəhrəmanı tamamlayan bu üçlüdən ayrı onu təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Bu fəslin “Epik qəhrəman” adlı ilk bəndi “Qəhrəmanın

silahdaşları” adlanır. “Koroğlu” dastanının Avrasiya qitəsinə yayılmış bütün versiya və variantlarında baş qəhrəman Koroğludur, amma bütün qəhrəmanlıqları o təkbəşinə göstərmir. Baş qəhrəmanın onunla birlikdə döyüşən, zəfərlər qazanan, düşmənin önündə duran silahdaşları var.

Qəhrəmanın köməkçisi olan igidlər həmişə döyüşlərdə ön plandadırlar. Azərbaycan variantlarında olduğu kimi, türkmən variantlarında da bu igidlərin başında gələnlərin biri və ya birincisi Koroğlunun mənəvi oğlu Övəz (Eyvaz) hesab olunur. Türkmən “Ərəb Reyhan” qolunda – Koroğlunun Ərəb Reyhana əsir olduğu qolda Övəz təkbətək döyüşdə Ərəb Reyhanı məğlub edir, beləliklə də, ilk və ən böyük igidliyini göstərir⁸⁷.

Azərbaycan variantlarında da Eyvaz əsas obrazlardan biridir və onun aktiv olaraq iştirak etdiyi qollar mövcuddur. O, “Koroğlunun Qars səfəri” qolunda Ərəb Reyhana qalib gəlir və Koroğlunun tam olaraq inamını qazanır. “Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi”, “Durna teli” və sair qollarda da onun fəal iştirakını və qəhrəmanlıqlarını görürük. Amma bununla belə, Şərq variantlarından fərqli olaraq, burada Eyvaz heç vaxt müstəqil olaraq hərəkət etmir və əsla baş qəhrəmana çevrilmir.

“Koroğlu” bir qəhrəmanlıq dastanıdır və dəlilər – igidlər – baş qəhrəmanın silahdaşları bəzən mənfi, bəzən müsbət xüsusiyyətləri ilə xarakterizə edilsə də, hər şeyə rəğmən onlar həmişə baş qəhrəmanın yanındadır. Koroğlu türkmən variantlarında qırx igidin xəyanətini, Azərbaycan variantlarında dəlilərin səhvini müdrikcəsinə bağışlayır, igidlər və dəlilər də onunla bərabər yaşamağa, savaşımağa davam edirlər.

Bu fəslin “Epik qəhrəman” adlı ikinci bəndində **“Düşmən personajlar”** adlanır. Bütün qəhrəmanlıq dastanları kimi, “Koroğlu” dastanında da əsas qəhrəmanın düşmən obrazlarla qarşılaşması ölüm gətirən döyüşlərlə nəticələnir. Bu düşmənçiliyin səbəblərini isə bir çox hallarda müxtəlif qohum boylar, dinlər və ya məzhəblərarası münaqişə, vətənin müdafiəsi – hücum vaxtı düşməni geri oturtmaq, hakimiyyət üçün mübarizə və s. göstərmək mümkündür. Türkmən və Azərbaycan variantlarında bu bir az fərqli müstəvilərdə olsa da, Koroğlu magik güclərə sahib olan mərd bir igid, yadelli və daxili düşmənlərə qarşı

⁸⁷ Görogly / çapa tayyarlı. A.Baýmyradow – Aşgabat: Türkmen döwlet neşriyat gullugy, – 2012. – 713 s.

yurdunu və xalqını müdafiə edən cəngavər, eyni zamanda vergili aşiq və şairdir. O, alınmaz qalası Çənlibeldədir, Qıratın belindədir və sehirlilə silahları ilə düşmənin qarşısındadır. Koroğluya güc verən, onu daim düşmən üzərində qələbəyə gətirən sahib olduğu bu dəyərləri və qəhrəman silahdaşlarıdır.

Azərbaycan variantlarında Koroğlu qacaq kimi təsvir olunmuşdur. Burada Koroğlu şahlara, paşalara qarşı mübarizə aparır, yoxsul, əzilən xalqın yanındadır. Bununla belə, bəzi motiv və epizodlarda qəhrəmanın siyasi və ideoloji qarşıdurmalarda iştirak etdiyi də görünür. Koroğlu paşalarla, onların qoşunları ilə, sərkərdələri ilə mübarizə apardığı üçün dastanda qəlibləşmiş düşmən obrazlarına rast gəlməyimiz normaldır. Belə obrazlardan biri də dastanın, demək olar ki, bütün variantlarında rast gəldiyimiz Ərəb Reyhan obrazıdır. “Koroğlu” dastanının türkmən variantlarında da ərəb düşmən obrazı geniş yer almışdır. Qərb variantlarından fərqli olaraq, burada iki ərəb surəti yer alır. Bunlar iki qardaş olan Ərəb Reyhan və Reyhan ərəbdir. Bəzi qollarda Reyhan ərəbə Aman ərəb də deyildiyi görülmüşdür. Reyhan ərəb dastanda daha aktiv roldadır, o, Ərəbistan ölkəsinin padşahıdır.

“Koroğlu” dastanının türkmən variantlarında Koroğlu məzhəb olaraq sünnidir, amma qızılbaşlarla olan savaşları dini təəssübkeşlikdən daha çox, maddi qazanc, xərək və iqtidar ehtirası üzərində qurulmuşdur. Burada “qızılbaş” düşmən deməkdir. Buna görə də “qızılbaş ölkəsi” düşmən ölkəsi, “qızılbaş hökmdarı” düşmən hökmdarı, “qızılbaş ordusu” düşmən ordusudur.

Bolu bəy əksər variantlarda Koroğlunun düşmənidir. Şərq versiyasına bağlı türkmən variantlarında Balı bəy xarakteri də qismən bu yeri zəbt edir. Ümumiyyətlə, bu xarakterin adı variantlarda müxtəlif şəkillərdə yazıya alınmışdır. Məsələn, Əli Kamali variantında bu Bolu sərdar şəklindədir və o, Koroğlunun düşməni deyil, silahdaşdır. Azərbaycan variantlarının bir çoxunda Bolu bəy əslində xarakterin adı deyil, titulu və ya vəzifə adıdır. Çünki burada Bolu bəy deyərkən Bolu şəhərinin bəylərbəyi, yəni valisi nəzərdə tutulmuşdur.

“Koroğlu” dastanının obrazlar sisteminə nəzər saldıqda çoxrəngli, çoxçeşidli, bəzən bir-birinə daban-dabana zidd xarakterlərlə qarşılaşırıq. Koroğlunun silahdaşları, dəliləri və onlarla qarşı-qarşıya gələn düşmən obrazları dastan boyu mübarizə və savaş

vəziyyətindədirlər. Dastanda düşmən obrazlar yadelli, yerli, gizli və ya mistik olsun – həmişə məğlub olurlar. Bu mübarizədə Koroğlu istər qol gücünə, istər fəndgirliklə həmişə qalib gəlir. Türkmən variantında mifoloji layların dərin olduğu qədim mətnlərdə düşmən obrazı bəzən div, bəzən cadugərdir. Azərbaycan variantlarında düşmən obrazı daha real və şəffaf təsvir edilmişdir.

Bu fəslin ikinci paragrafı **“Dini-mifoloji personajlar”** adlanır.

“Koroğlu” dastanının hər iki versiyasında həddindən artıq magik yardımçılar, mifoloji ünsürlər vardır, dastanının Xəzər dənizindən şərqdəki Şərq versiyası daha çox mifoloji motivlərə sahibdir və kökləri qədim dövrlərə qədər enir. Təbii olaraq, dastani və mifoloji xüsusiyyətlər türkmən versiya və variantlarında daha çox müşahidə edilir. Dastan Koroğlunun fəvqəladə doğumu, ad alması, atı, pəri qızı Ağayunus ilə olan evliliyi, sehirlilə silahları, div, dağ-mağara, Həzrət Əli, Xızır, ərənlər və b. mifoloji motiv və xarakterlərlə zəngindir. Bu obrazlar türkmən dastanının magik ruhunu daha da artırır.

“Koroğlu” dastanının motiv və epizod fərqlərinə baxılmadan Şərq və Qərb versiyalarına bağlı bütün variantlarında Həzrət Əli xarakteri görülməkdədir. Ümumilikdə dastanın bir çox variant və mətnində Həzrət Əli adı açıq olaraq ifadə edilmir, bu ad Şir Xuda Pir, Şahi-Mərdan və s. şəklində mistik pərdə arxasında gizlənir.

Türkmən “Koroğlu” dastanında Həzrət Əli xarakteri və kultu bütün variantlarda və mətnlərdə mövcuddur. Əsasən hadisələr ortaq motiv olaraq yuxuda qəhrəmana görünmə, ona ad, ömür və güc vermə, yol göstərmə olaraq təzahür edir. Koroğlunun doğumundan ölümünə qədər Həzrət Əli onun yanındadır. “Koroğlu” dastanında qəhrəmanın məzarda/gorda doğumu, gələcəkdə fəvqəl güclərə malik olacağı və ona hamilik edəcək mistik güclərin varlığı dastançılıq ənənəsinə bağlı olaraq geniş təsvir edilmişdir.

Həzrət Əli kult ortaq türk dünyasının epik və lirik folkloruna nüfuz etmiş qəhrəmanlarından biridir. Türk dünyası müsəlmanlığının şiə-sünni olaraq iki böyük məzhəbə bölünməsi belə Həzrət Əlinin türk qəhrəmanlıq dastanlarının ortaq dəyəri olmaqdan geri qoymamışdır. Həm “Koroğlu” dastanının, həm də Həzrət Əli kultunun yayıldığı və sevildiyi bütün türk dünyası folklorunda Koroğlu və Həzrət Əli xarakteri bir-birinə bağlı olaraq inkişaf etmişdir. Tarixi bir şəxsiyyət

olan Həzrət Əlinin gücü, igidliyi, mərdliyi onu islam dünyasında bir döyüşçü olaraq məşhurlaşdırmışdır. Koroğlu və Həzrət Əlini ürfani bağlılıqdan başqa ortaqlaşdırən digər bir dəyər də budur.

“Koroğlu” dastanının bütün versiya və variantlarında Koroğluya və Qırata mifoloji xüsusiyyətlər əlavə edilmişdir. “Koroğlu” dastanında baş qəhrəmanın magik yardımçıları arasında onun atı Qırat da vardır. Qırat dastanının bütün qollarında iştirak edir, Koroğludan sonra dastanının hər iki versiyasına bağlı bütün qollarda, o cümlədən Azərbaycan və türkmən variantlarında ən uzun və ən çox iştirak edən ikinci obrazdır.

Dastanda yer alan mifoloji ünsürlərdən biri də Xızır (Xıdır) xarakteridir. “Goroğlu” dastanının bir çox yerində Xızır və Həzrət Əli obrazları bir-birindən tam olaraq ayrılır. Şir Xuda Pir epiteti onlar üçün ümumi olaraq işlənir. Bu da dastanda Xızır xarakterinin çox vaxt Həzrət Əli xarakteri ilə bərabər tutulduğunu göstərir. Goroğlu yaralandıqda yaralarını Xızırın (Xıdır) – Şir Xuda Pirin Ağayunus pəriyə verdiyi dəsmal sağaldır.

Türk qəhrəmanlıq dastanlarına bağlı olaraq dini-mifoloji xarakterlər həmişə əsas obrazın yanındadır. İslam dininin qəbulundan sonra bu xarakterlər görkəmini dəyişdirmiş və islami görüntüyə bürünmüşdür. Bu xarakterlərin başında Həzrət Əli gəlir və bəzən Xızır, bəzən ağsaqqal olaraq dastandakı vəzifəsini yerinə yetirir. Onun köməkçiləri qələndərlər, ərənlər və s. övliya tipləridir. Geniş bir coğrafiyaya yayılmış və variantlaşmış dastanının bütün mətnlərində Həzrət Əli xarakteri və kultu hakimdir. Amma bununla bərabər dastanının Şərq versiyasında və bu versiyaya bağlı türkmən variantlarında bu xarakter daha mistik və aktivdir. Türkmən “Goroğlu”sunda qəhrəman Həzrət Əlinin nəfəs oğludur, ona ad vermiş, ömür biçmiş və bütün taleyini müəyyənləşdirmişdir.

Fəslin üçüncü – **“Digər personajlar”** paragrafında əsasən xanımlar, tacirlər, aşığılar, kəndlilər, sənətkarlar və s. haqqında danışılmışdır. Onlar dastanının köməkçi obrazlarıdır, motiv və epizodların, dastanının estetik yönünün yaranmasında xüsusi rolları olmuşdur.

“Koroğlu” dastanında qadın həm həyat yoldaşı, həm də döyüşçüdür. Bu daha çox dastanının Şərq versiyasına məxsus variantlarında görünməkdədir. Dastanda qəhrəmanlıq dastanlarına xas olan qarşıdurmalar, döyüş səhnələri, gərginliklər əsas motiv olsa da,

eyni zamanda ailədə qadın-kəşi münasibətində incə duyğular, sevgi, sədaqət kimi motivlərlə də çox rastlaşırıq.

Türkmən “Goroğlu” dastanında bir çox qadın qəhrəmanlar yer alır. Bu qəhrəmanların bir çoxu başqa ölkələrdən Çandibilə gəlmiş və bu elin gəlini olmuşdur. Dastandakı qadın qəhrəmanların başında Goroğlunun həyat yoldaşı Ağayunus pəri gəlir. Mətnlərdə onun qəhrəmanlıq xüsusiyyətləri yer almamışdır, amma pəri qızı olduğuna görə intuisiyası, gələcəyi görmə qabiliyyəti ilə həmişə Goroğluya kömək edir və ilham verir. Ağayunus pərinin dastandakı məntiqli və ağıllı rolu inkaredilməzdir. Goroğlu və igidləri üzərində onun ciddi bir təsiri və nəzarəti vardır. Goroğlunun məsləhətçisidir, hadisələri doğru dəyərləndirir və düzgün mühakimə yürüdür. Goroğlu onun dediklərinə əməl etmədiyi zaman mütləq peşman olur.

Koroğlunun həyat yoldaşı Nigar Azərbaycan variantlarında Osmanlı sultanı Muradın qızı və ya bacısı, bəzi variantlarda Həsən paşanın qızıdır. Koroğlunun şöhrətini və igidliklərini eşitdikdən sonra ona aşiq olmuş və onu saraydan götürməsi üçün sifariş göndərmişdir. Bir çox çətinlikdən sonra Koroğlu sultanın sarayına gedib çıxır və Nigarı qaçırır. Nigar Çənlibelin xanımı və Koroğlunun həyat yoldaşıdır. O şahzadə bir xanımdır, lakin bununla belə sonrakı mətnlərdə onun əlinə qılınca alaraq savaşıdığı epizodlara da rast gəlirik. Bu da qədim qəhrəmanlıq dastanlarından gələn alp qadın ənənəsinə xas bir motivdir. Nigar xanım eyni zamanda tədbirli, təmkinli və məntiqli bir xarakter olaraq göstərilir. O, Koroğluya çətin vəziyyətlərdə dəfələrlə doğru yolu göstərir, yeri gəldikcə öyüd-nəsihət, məsləhət verməkdən belə çəkinmir. Dastanın bütün mətnlərində Koroğlu və Nigar xanım arasında ülvə bir məhəbbət mövcuddur.

“Goroğlu” dastanındakı qadınlar arasında alp qadın xarakterləri çoxdur və hətta alp qadınlar bəzən bir qolun baş qəhrəmanı səviyyəsinə yüksəlir. Onların arasında adına bir qol bağlanmış Xarmandəli həm igidliyi, həm də şair/ozanlığı ilə məşhurdur. Bölgə kişilərinə meydan oxuyan, həm bilək gücündə, həm də sazda/sözdə məğlub olmayan bu alp qadını Goroğlu da məğlub edə bilməmişdir.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticə və

müddəalar aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır⁸⁸.

Dissertasiya işinin **“Dastanın epik məkanı”** adlı dördüncü fəslə iki paraqrafdan ibarətdir:

4.1. Epik mərkəz: Çənlibel

4.2. Düşmən ölkə

Bu fəslin **“Epik mərkəz Çənlibel”** adlı ilk paraqrafında Koroğlunun məskəni, alınmaz qalası, bütün versiya və variantlarda dəyişməz məkanı olan Çənlibel/ Çandibildən real və mifoloji cəhətləri ilə bəhs olunur.

Azərbaycan variantlarının bir çoxunda Çənlibel çənli, çiskinli dağ belə mənasındadır, bununla belə, Qərb versiyasının variantlarının bəzilərində Çənlibelin adı fərqli formalarda yazılmışdır. Bu, dastanın Paris nüsxəsində⁸⁹ Çəmlibel, Xuluflu nəşrinin “Gürcüstan türklərindən Koroğlu” hissəsində⁹⁰ və Tiflis (Təbriz) nüsxəsində⁹¹ Çamlıbel,

⁸⁸ Asker, N. Göroğlu Destanında Kadın ve Aile İlişkileri // AKRA Kültür, Sanat ve Edebiyat dergisi, – 2022. №26. Cilt 10. – s. 43-52.; Asker, N. Göroğlu Destanında Mistik ve Hami Yardımcılar: Hazreti Ali, Kalenderler, Erenler, Aksakallar. Mystic and Protecting Supporters in Göroğlu Epic: Hazrat Ali, Kalanders, Erens, and Aksakals // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi / Turkish Culture and Hacı Bektash Veli. Research Quarterly. – 2021. №97. Mart /March. – s. 95-110.; Asker, N. Göroğlu Destanının Mitolojik Karakterleri Üzerine Bir Değerlendirme // Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKCLAD), – 2020. 4. Cilt, №1. – s. 42-49.; Asker, N. Batı Versiyonu Koroğlu Destanında Ozan Koroğlu // Gaziantep University Journal of Social Sciences. GAUN-JSS. – 2019. Vol. 18, Issue 2, April. – s. 798-804; Əskər, N. “Koroğlu” Dastanında Düşmən Obrazları // Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKCLAD), – 2021. 5. Cilt, 2. Sayı. – s. 273-279.; Əskər, N. “Koroğlu” dastanının Azərbaycan və türkmən variantlarında epik qəhrəmanın tipologiyası // “Uluslararası Türk Dünyasında Destan ve Koroğlu Sempozyumu”. Atatürk Üniversitesi, Bildiriler Kitabı. – Erzurum: – 24-25 Haziran. – 2021. – s. 484-488.; Əskər, N. Qəhrəman və silahdaşları (“Koroğlu” dastanının türkmən variantlarında) // Konfrans materialları. Sumqayıt Dövlət Universiteti və Hacettepe Universiteti. Türk dillərinin və ədəbiyyatının tədqiqi və tədrisinin aktual problemləri (I Türkoloji qurultayın 95 illiyinə həsr olunur). Beynəlxalq elmi konfrans. – Sumqayıt: – 20-21 may. – 2021. – s. 349-353.

⁸⁹ Koroğlu. Paris nüsxəsi / çapa hazırl. Abbaslı İ. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – 224 s.

⁹⁰ Koroğlu / topl. nəşr ed. V.Xuluflu. – Bakı: Azərnəşr, – 1929. – 162 s.

⁹¹ Koroğlu. Təbriz variantı / tərt. ed., izah və lüğətin müəll. E.Tofiqqızı, ön sözün müəll. H.İsmayılov. – Bakı: Səda, – 2005. – 752 s.

Əndəlib Qaracadağının “Şeirlər məcmuəsində”⁹² isə Çamlı Bel və Şamlubel şəklindədir. Qeyd etmək lazımdır ki, Anadolu variantlarının bir çoxunda⁹³ da bu məkan Çanlıbel adlanır. Bu sözün tələffüz və qavrayış nöqteyi-nəzərindən hansı doğrudur? Çənlibel, yoxsa Çamlıbel? Təbiət olayı baxımından üstü sis, çən və dumanla örtülü bel, yəni Çənli+bel sözü azərbaycanca tələffüz baxımından daha rahatdır, üstəlik, Çənlibel alınmaz, əlçatmaz qala, ideal məkan və yer mənasını da verir. Dilimizdə “çam”, (şam) sözü olmadığı üçün Çamlıbel variantı məqbul görünür. Şamlıbelə gəlinə, buradakı “şam” omonim sözdür, onun iki mənada anlaşıla ehtimalı var, həm şam ağacı, həm də şam, yəni mum mənasında.

Dastan coğrafiyasını genişləndirdikcə epik məkan da yerli ləhcələrə uyğunlaşdırılaraq Canlıbil, Çənlibel, Çəmlibel, Çandıbil, Cənbil, Şəmbil, Jambil, Çambil, Çamlıbel, Şamlubel və s. şəklində müxtəliflik göstərmişdir. “Koroğlu” dastanının eyni kökdən gəldiyinə sübut da epik məkanın dəyişməyən adındadır. Epik məkanın adından törənmiş, ləhcələrə görə variantlaşmış sözün ilk olaraq harada və necə yaranması, mənası, yeri və s. məsələlər “Koroğlu” dastanının mənşəyi və coğrafiyası üçün açar rolunu oynayacaq. Təəssüf ki, epik məkan məsələsi də, ən azı, dastanın təşəkkül tarixi qədər mübahisəlidir. Bəzi tədqiqatçılar bu məsələdə əmin olsalar da, kifayət qədər arqumentin olmaması, tarixi qaynaqlardakı yetərsizlik, eyni zamanda dastani, yəni mifoloji ünsürlərin real faktlara qarışması, bir sözlə, folklor cəhətdən yanaşma bizə belə bir əminliyə gəlmək və konkret fikirlər söyləmək cəsarəti vermir.

Şərq versiyasına bağlı variantlarda, xüsusilə türkmən variantlarında Çandıbil (Çənlibel) daha fərqli boyalarla təsvir olunmuşdur. Goroğlunun ata-baba yurdu olan Çandıbildə onun nəslı xandır. Bu məkan qədimdən bəri onun babalarına məxsusdur. Atası və babası öldükdən sonra xalq Goroğlunu özünə xan seçir. Türkmən variantlarının, demək olar ki, hamısında dəyişməz epik məkan olan

⁹² Qaracadaği, Ə. “Şeirlər məcmuəsi” (Təbriz, 1804) // AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Arxivi. Əlyazma.

⁹³ Koroğlu Destanı / anl. B.Mahir, derl. M.Kaplan, M.Akalın, M.Balı, – Ankara: Sevinç Matbaası, – 1973. – 613 s.; Koroğlu. Tam ve Tekmil. – İstanbul: Maarif Kitaphanesi, – 1954. – 111 s.

Çandıbil Təkə-türkmən elində 12 min evli bir məkandır, şəhər-qaladır, yaşayış məskənidir. Çandibilin böyük dağların əhatəsində və Aral sahilinə yaxın bir yerdə yerləşdiyini dastan mətnlərindən öyrənirik. Türkmən variantlarında Goroğlu daha həyatda yoxkən də yüzillər boyunca bu el, yəni Çandıbil vardı.

“Koroğlu” dastanında yer alan epik məkanlar; Çənlibel/Çamdıbil (və bütün müxtəlif variantlar), Koroğlu qalaları, Koroğlu adı ilə bağlanan bütün məkanlar haqqında yazılmış mətnlərin bir çoxunu nəzərdən keçirdikdən, şifahi olaraq yaşayan məlumatları dinlədikdən sonra, bunlar geniş bir coğrafiyaya yayılmış qala, müxtəlif məkanlar, xarabalıqlar haqqında ümumi bir qənaətə gəlməyə izin verir ki, bu məkanlar küll halında, əslində məhz bir epik məkandır. Xəyali, yaxud real, tarixdə var olub-olmamasına baxmadan Çənlibel/Çamdıbil artıq bir dastan obrazıdır. O, daşlaşmış bir obraz, bir simvol, bir rəmzdır.

Bu fəslin “**Düşmən ölkə**” adlı ikinci paragrafında Çənlibelin qarşısındakı epik məkanın, yəni yad və ya düşmən ölkəsinin yeri, adı, funksiyası və s. haqqında məlumatlar verilmişdir.

“Koroğlu” dastanının Azərbaycan və türkmən versiyalarında məkan baş qəhrəmanın və silahdaşlarının yaşadığı, səfər etdiyi yerlərdir, dastanının bütün variant və versiyalarında düşmən ölkəsi, yad ellər mövcuddur. Türkmən versiyasında bu, qənimət üçün, intiqam üçün, bir igid, bir qız dalınca gedilən düşmən ölkəsi, yad məkandır. Azərbaycan variantında bu daha çox daxili düşmənin yaşadığı doğma yerlərdir. Bütün hallarda Koroğlu/Goroğlunun və dəlilərin/igidlərin savaşıqları torpaqlar düşmən əlindədir.

Azərbaycan variantlarında lokal məkanlarla yanaşı, bəzən uzaq məkanlar, bəzən isə xəyali məkanlar da yer alır. Burada qollarda aktiv olaraq istifadə edilən şəhər, qəsəbə, kənd adları Şimali Qafqazdan Yaxın Şərqi, Şərqi Anadoludan Cənubi Azərbaycana qədər böyük bir ərazini əhatə edir. Bütün Qafqaz, Anadolu və İranın böyük bir qismi dastanın Azərbaycan variantlarının lokal dairəsidir və epik söyləyicinin təsəvvür etdiyi, bəlkə də, gəzib-dolaşdığı məkanlardır. Eynilə türkmən baxışısı dastançılıq ənənəsinə bağlı olaraq qəlibləşmiş epik məkanlardan başqa, yaxın coğrafiyaya bağlı bildikləri məkanları da mətnlərə daxil edə bilirlər.

İstər Koroğlunun yurdu Çənlibel, istərsə düşmən ölkələr haqqında

dastanın həm Azərbaycan, həm türkmən variantlarında kifayət qədər informasiya mövcuddur. “Koroğlu” dastanında epik məkan olaraq Avrasiya qitəsinin böyük bir qismi, Çindən Balkan yarımadasına qədər dastanın yayıldığı bütün yerlər öz əksini tapmışdır. Bəlkə də, yer üzündə bunca geniş coğrafi məkana yayılmış ikinci bir əsər və dastan mətnlərində bunca əhatəli epik məkan yelpazəsi yoxdur.

Dissertasiya işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələri aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır⁹⁴.

Dissertasiya işinin **Nəticə** hissəsində tədqiqat boyu aparılan araşdırmalardan əldə olunan elmi-nəzəri qənaətlər aşağıdakı qaydada ümumiləşdirilmişdir:

“Koroğlu” dastanının Azərbaycan və türkmən variantlarının tipologiyasını tədqiq etdiyimiz bu araşdırma işində əldə olunan nəticəyə görə, dastan Şərq və Qərb versiyalarına bölünərək bir çox variant və qollara ayrılmışdır. Dastan Sibirdən Mərkəzi Avropaya qədər çox geniş bir əraziyə yayılmışdır. Xəzər dənizindən Şərqdə yerləşən variantlar türkmən, özbək, qaraqalpaq, tatar, uyğur, qazax, qırğız, ərəb, tacik və s.

xalqlar arasında geniş yayılmış mifoloji qatları olan bir qəhrəmanlıq dastanıdır. Dastanın Xəzər dənizindən Qərbdə yerləşən variantları Güney Azərbaycanda, Qafqazda, Anadoluda, Krımda, Qaqauzda və köçlərlə gətirdiyi Mərkəzi Avropaya qədər geniş ərazilərdə yayılmışdır.

Azərbaycanda “Koroğlu” dastanının toplanma, nəşr tarixinə nəzər salsaq, toplanmış ilk mətnlərin Güney Azərbaycan mətnləri olduğunu görürük. Dastan yazıya alınıb nəşr olunduğu gündən Avropa tədqiqatçı və nəşrlərinin diqqətini cəlb etmişdir. İlk nüsxələrdən biri çar məmuru, polyak diplomat A.Xodzko tərəfindən Güney Azərbaycandan

Avropaya aparılmış və Londonda 1842-ci ildə ingilis dilində çap olunmuşdur. Bu əsər dastanın abidə nəşri hesab olunur və Paris nüsxəsi adlanır. Bundan qısa müddət sonra bu nəşr başqa Avropa dillərində də tam şəkildə və ya hissə-hissə çap olunmuşdur. Dastanın Qərb

⁹⁴ Əskər, N. “Koroğlu” dastanında məkan (Azərbaycan və türkmən versiyalarında) // – Bakı: Filologiya və sənətsünaslıq, – 2020. №2, – s. 208-213.; Əskər, N. Koroğlu qalaları // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2022. №2, – s. 243-252.; Əskər, N. “Koroğlu” dastanında dağ obrazı // – Bakı: Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi topla. – 2022. №1. – s. 109-117.; Əskər, N. “Koroğlu” dastanının yayılma coğrafiyası // – Bakı: Filologiya və sənətsünaslıq, – 2021. №2, – s. 215-223.

versiyasının başqa abidə mətni Tiflis nüsxəsidir. Bu nəşrin əlyazması Tbilisi Əlyazmalar İnstitutunda tapılmışdır və mətnin araşdırılması zamanı Paris nüsxəsindən daha qədim dövrü əhatə etdiyi və həcmcə daha böyük olduğu məlum olmuşdur. Daha sonra dastanın hər iki abidə nüsxəsi Azərbaycanda orijinalına toxunulmadan çap olunmuşdur.

Bunlardan başqa, istər dastanın əlyazmalarının, istər şifahi qaydada toplanmış mətnlərin, istər dastan haqqında məlumatların və mətnlərin məzmunu müxtəlif yollarla regiondan çıxarılaraq çap olunması tendensiyası mövcud olmuşdur. Rus və Avropa səyyahları və həvəskar tədqiqatçılar XIX əsrin ilk yarısından etibarən dastanın bəzi hissələrini və ya xülasəsini öz dillərinə tərcümə edərək nəşr etdirmişlər.

Dastanın toplanması və nəşri işləri XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərindən başlanmışdır. XIX əsrin ikinci yarısından isə Cənubi Qafqaz regionunda dövrü mətbuatda və müxtəlif toplularda dastanın bəzi qolları və ya mətnləri rus dilində çap olunmuşdur.

“Koroğlu” dastanının 1920-ci illərdən başlayaraq bəzi qolları və mətnləri ərəb və latın əlifbası ilə çap olunmuşdur. Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən gərgin toplama və nəşr işləri başlamış, dastanın bir çox qolu toplanaraq arxivlərə verilmişdir. Epik söyləyicilərdən yazıya alınmış bu mətnlər bəzi kiçik fərqlər istisna edilsə, əksər hallarda birbirini təkrarlamışdır. Dastanın toplanılması, nəşri ilə yanaşı, onun tədqiqi də folklorşünaslıq elminin əsas aparıcı sahələrindən biri olmuşdur.

XIX əsrin ortasından rus nəşirlər tərəfindən dastanın türkmən variantlarının da toplanmasına, bəzi hissələrinin nəşr olunmasına başlanılmışdır. Bu, xüsusilə, dastanın şeir və musiqi ilə bağlı hissələrini əhatə etmişdir. XX əsrin əvvəllərində bəzi qollar baxışlardan toplansa və daşbasma üsulu ilə çap olunsada, əsasən 1920-ci ildən sonra dastan sistemli və əhatəli olaraq yazıya alınmışdır.

“Koroğlu” dastanının ilk tam nəşri 13 qol həcmində 1941-ci ildə baş tutmuş və geniş əks-səda doğurmuşdur. Bundan sonra dastan müxtəlif illərdə dəfələrlə müxtəlif epik söyləyicilərdən fərqli mətnlər şəklində toplanaraq çap olunmuşdur. İndiyə qədər dastanın təxminən 40 qolunun nəşr olunduğu bilinməkdədir. Son yüz ildə “Koroğlu”nun toplanması, nəşri, tədqiqi sahəsində Türkmənistanda nəhəng işlər görülmüşdür və bu gün də bu fəaliyyət davam etməkdədir.

“Koroğlu” dastanının iki böyük versiya daxilində beş yüzdən çox variantı mövcuddur. Dastanın çox böyük coğrafiyaya yayılması səbəbindən və hər iki versiyada epik söyləyicilərin əhval-ruhiyyəsindən və dövrünün siyasi, sosial, mədəni vəziyyətindən, yerdəyişmə və köçlərdən, tarixi hadisələrdən asılı olaraq bir çox variantlaşma – alt mətnlər meydana gəlmişdir.

Dastanın türkmən variantlarına məxsus “Goroğlunun törəyişi” adlanan ilk qolda Koroğlunun ölmüş anasından məzarda doğulması motivi mövcuddur. Buna görə qəhrəmanın ilk adı Rövşən olsa da, sonradan pirləri tərəfindən Goroğlu, yəni məzar oğlu adlandırılmışdır. Bu möcüzəli doğuluş dastanı mifoloji cəhətdən Azərbaycan variantlarından kifayət qədər fərqləndirir. “Goroğlu” dastanında qəhrəmanın qeyri-adi şəraitdə dünyaya gəlməsi motivinin türkmən variantlarındakı ilk qolunun mifologiyadan dastana keçid dövrünü təmsil etdiyini və qədimliyini göstərir. Türkmən mətnlərində, eyni zamanda Azərbaycan mətnlərində atanın kor edilməsi, babanın kor edilməsi şəklində təzahür etmişdir. Goroğlunun atası Rövşən dünyaya gəlmədən vəfat etmişdir. Bu motiv ilk qolda cərəyan edən bütün hadisələrin Goroğlunun babasının təmsalında baş verməsi üçün zəmin hazırlamışdır. “Koroğlu” dastanının bu qədər geniş yayılması və yüzlərlə variantlaşmanın baş verməsi onun əsas epik qəhrəmanlarının və ya obrazlarının dəyişməz olaraq qalmasına mane olmamışdır. Bütün versiya və variantlarda dastanın baş qəhrəmanları və epik məkan – Koroğlu, Qırat, Eyvaz və Çənlibel ortaqdır. Bu da bir dastanın bütövlüyü və tamlığı üçün əsas tələblərdən biridir.

“Koroğlu” dastanının istər Şərq, istər Qərb variantlarında bəzən baş qəhrəman səviyyəsinə qədər yüksələn qəhrəmanlar vardır. Bu qəhrəmanların başında Azərbaycan variantında Eyvaz, türkmən variantında Övəz adlandırılan Koroğlunun/Goroğlunun mənəvi oğlu gəlir. Bu obraz bəzən asi, bəzən sadıq olaraq göstərilə də, qəhrəmanın ən yaxın silahdaşdır. Türkmən variantlarında şəninə bir neçə qol həsr olunmuş qəhrəmanlardan biri də Goroğlunun ikinci mənəvi oğlu Ərhasandır. Ərhasan obrazı Azərbaycan variantlarında, müxtəlif şəkillərdə yer alır. Ümumiyyətlə, türkmən dastanında dairələşmə hadisəsi baş verir və baş qəhrəmanın ailəsindən olan sonrakı nəsillər ətrafında dastan davam edir. Goroğlu, onun mənəvi oğlu Övəz və

Ərhasan, Övəzin oğlu Nurəli haqqında yaranmış qollar dairələşmə nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bu hadisə Şərq versiyasına məxsus bir motivdir və daha çox türkmən və türkmənlərlə iç-içə yaşamış özbək variantlarında özünü göstərir.

Türkmən variantlarında Koroğlunun babası Cıǵalı bəyin gözü o uşaq olarkən eyni motiv səbəbi ilə kor edilmişdir. Su atından əmələ gələn dayçanı bəyənməyən Xünkar onun gözlərinə mil çəkdimişdir. Azərbaycan variantında isə bu motiv Koroğlunun gənc yaşlarında baş verir. Burada diqqət edilməsi lazım olan xüsusiyyət türkmən variantında kor olmağa səbəbin Qırat deyil, onun anasının olmasıdır. Aradakı zaman fərqi isə həm Rövsənin, həm də Qıratın anasının böyüməsi üçündür. Eyni zamanda bu vaxt anasının Qıratı dünyaya gətirməsi üçün lazım olan müddətdir. Türkmən variantlarında Koroğlu və Qırat Həzrət Əlinin himayəsindədir və hər ikisinə pirlər tərəfindən 120 il ömür verilmişdir. Bu motiv də Azərbaycan variantlarında yer almır. Azərbaycan variantlarında da Koroğlu və Qıratın bəzi sehri gücləri var, onlar Qoşabulağın suyundan içərək magik güclərə sahib olmuşlar.

Postsovet məkanında “Koroğlu” dastanı bütün türk respublikalarında, eyni zamanda muxtar respublikalarda müxtəlif cəhətlərinə görə araşdırılmışdır. Bundan başqa, dastan rus, tacik, erməni və gürcü folklorunda da geniş tədqiq edilmiş və bu dillərdə kifayət qədər araşdırmalar aparılmışdır.

“Koroğlu” dastanının Azərbaycan və türkmən variantlarının tipoloji baxımdan tədqiqi göstərir ki, bu variantlar eyni kökdən olan, lakin zaman və məkan dəyişdikcə bir-birindən fərqli motiv və süjetlərlə ayrılan milli variantlardır. Yerli epik söyləyicilik şəkli, məkana və zamana görə strateji fərqlər dastanın çoxrəngli olmasına xidmət etmişdir. Dini və mifoloji ünsürlər hər iki variantda sıx-sıx yer alsada, türkmən variantları (bəzi istisnalarda Azərbaycan variantları da) Həzrət Əlinin və ərənlərin fiziki olaraq dastanda iştirak etməsi ilə səciyyəvidir.

“Koroğlu” dastanının Azərbaycan və türkmən versiyalarının tipologiyası Şərq və Qərb versiyası daxilində təmsil olunan bu iki böyük versiya və onların müxtəlif mətnlərinin müqayisəli tipologiyasına həsr olunmuşdur. Müxtəlif dillərdə olan mətn və qolların nəşrləri, arxiv materialları və tədqiqat əsərləri üzərində aparılmış

müqayisəli araşdırma nəticəsində dastanın əsasən oğuzlar arasında daha çox variantlarının olması və daha geniş yayılması müşahidə edilir. Cənubi Qafqazda, o cümlədən Güney Azərbaycan və Şərqi Anadoluda dastanın söylənilən və toplanılaraq nəşr edilən qollarının ortaq motiv, süjet və məzmununa sahib olduğu görünür. Şərqi, qərbi, cənubi Türküstan ərazisindəki müxtəlif ölkə və xalqlar arasında mövcud variantlar isə bəzi istisnalar xaric, daha çox ortaq süjet daşıyır. Bu gün Türkmənistanın siyasi sərhədlərinin xaricində olan Stavropol və Türkmənsəhra (Xorasan) mətnləri də ortaq türkmən mirası hesab edilir. Bu iki versiyanı bağlayan ciddi süjet bənzərliyi olduğu kimi, kifayət qədər orijinal fərqlər də görünür. Dairələşmə prinsipini və bir qrup mifoloji və dini motivləri buna misal göstərmək olar.

Hər şeydən əvvəl, dissertasiyada bütün variant və versiyalarda dəyişməz olaraq qalan əsas qəhrəmanların, eyni zamanda epik məkanın: Koroğlunun / Goroğlunun, Qıratın, Çənlibelin / Çandibilin xüsusiyyətləri, ortaq və fərqli motivləri ehtiva edən epizodlar haqqında bir neçə maddədən ibarət qeydlərimizi bildirib, əldə olunmuş qənaətlərə görə aşağıdakı ümumi nəticələrə gəlirik:

1. Türkmən variantlarının əksəriyyətində baş qəhrəman Goroğlu əsilzadə bir ailəyə mənsubdur. O, Çandibil xanı Cıǵalı bəyin nəvəsidir, Rövşənin atası və əmisinin biri gənc yaşda öldüyünə, o biri əmi isə övladsız olduğuna görə səltənət babasından ona keçmişdir. Azərbaycan variantlarının əksəriyyətində Koroğlu sadə bir ailədə dünyaya gəlir və heç vaxt hakimiyyəti təmsil etmir, əksinə həmişə hakimiyyətə qarşı mübarizə aparır.

2. Türkmən variantlarının əksəriyyətində Goroğlunun doğumunda möcüzəli motivlər iştirak edir. O, məzarda ölmüş anasından dünyaya gəlir və bəzən bir keçi, bəzən bir at tərəfindən əmizdirilir. Azərbaycan variantlarının əksəriyyətində Koroğlunun doğum motivi və uşaqlıq dövrü yer almır. Bəzi müstəsna mətnlərdə isə yalnız doğumu haqqında qısa məlumat verilir.

3. Türkmən variantlarının əksəriyyətində Goroğlunun atası və anası o doğulmadan ölmüşlər, ailənin tək övladıdır. Kiçik Rövşən babası Cıǵalı bəyin himayəsində böyüyür. Azərbaycan variantlarının əksəriyyətində Koroğlunun anası iştirak etmir, bəzi istisnalarda isə onun qəhrəmanımızın uşaqlıq illərində, ya da onu dünyaya gətirərkən

öldüyü deyilir. Koroğlunun atası isə əsasən o macəralara başladığı zaman vəfat edir. Türkmən variantlarında da Rövşənin babası o böyüdükdən və ad aldıqdan sonra vəfat edir. Azərbaycan variantlarında da Koroğlu tək övladdır, bəzi müstəsna Anadolu mətnlərində onun bir bacısı olduğu göstərilir.

4. Türkmən variantlarının əksəriyyətində Koroğlunun doğumu şərəfinə təntənəli şəkildə ziyafətlər verilir və qəhrəmana ad qoyulur. Qəhrəmanın gənclik illərində ona yeni ad verilir. Azərbaycan variantlarının əksəriyyətində Koroğlunun doğumu yer almadığı üçün ilk adının qoyulması epizodu da yoxdur. İstisna olaraq, Tiflis nüsxəsində qəhrəmanın doğuluşu, onun şərəfinə verilmiş ziyafət və adqoymadan bəhs edilir. Türkmən variantlarının əksəriyyətində Koroğlunun ikinci adı ona gorda (məzarda) doğulduğu üçün Həzrəti Əli tərəfindən verilmişdir. Azərbaycan variantlarının hamısında Koroğluya ikinci ad onun atasının kor edilməsi motivinə görə xalq tərəfindən verilmişdir. Bəzən bu adı ona atasının verdiyi məlum olur. Hər iki variantda qəhrəmana verilən ilk ad Rövşəndir.

5. Türkmən variantlarının əksəriyyətində Koroğlunun uşaqlıq illəri tez keçir və qəhrəman öz macərasına başlayır. Azərbaycan variantlarının əksəriyyətində bu dövr təsvir edilmir, hadisələr qəhrəmanın gənclik illərindən birbaşa macərəyə atıldığı dövrdən başlayır.

6. Türkmən variantlarının əksəriyyətində Koroğlu fəvqəladə güclərə sahibdir, Azərbaycan variantlarının əksəriyyətində Koroğlu həmin səviyyədə fəvqəladə güclərə sahib deyildir, o, daha çox mənəvi tərəfdən güclüdür. Türkmən variantlarında sehr, cadu, tilsim və s. ilə aparılan mübarizə yer alır, Azərbaycan variantlarında isə bu motivə çox az rast gəlinir.

7. Türkmən variantlarının hamısında Koroğlunun macərəyə başlayarkən qeyri-adi xüsusiyyətləri olan bir atı və silahı vardır. Azərbaycan variantlarının əksəriyyətində də bu belədir. Qəhrəmanın atının adı, doğulması və fəvqəladə gücləri hər iki versiyada eynidir. Silahlar isə müxtəlif və rəngarəngdir, onları birləşdirən ortaq motiv isə bu silahların əsasən sehrli olmasıdır.

8. Həm türkmən, həm Azərbaycan variantlarında Koroğlu evlənmək üçün bir səfərə çıxır. Ad aldıqdan sonra qəhrəman sosial

statusunu gücləndirmək və cəmiyyətdə mövqeyini artırmaq üçün evlənir. Hər iki versiyada gənc yaşında evlənmək üçün səfərə çıxmaq və çətin imtahandan sonra sevdiyi qadını evinə gətirmək motivi yer alır. Bu həm də ona görə vacib şərtidir ki, buradan qəhrəmanın evi və ocağı bəlli olur.

9. Türkmən variantlarının hamısında Goroğlu adı və qeyri-adi düşmənlərlə üz-üzə savaşı və onlara qalib gəlir. Azərbaycan variantlarının əksəriyyətində Koroğlu insanlarla savaşı və onlara qalib gəlir. Hər iki variantda istisna olaraq qəhrəmanın məğlub olduğu məqamlar da var.

10. Türkmən variantlarının hamısında Goroğlunun adı və qeyri-adi köməkçiləri vardır. Bunlar onun atı və silahdaşları, eyni zamanda mənəvi hamiləri olan Həzrəti Əli, Xızır, qırxlar, ərənlər və sairidir. Azərbaycan variantlarının əksəriyyətində Koroğlunun atı və dəliləri onun köməkçiləridir. Bu variantlarda da Həzrəti Əli onun piridir.

11. Türkmən variantlarının əksəriyyətində Goroğlu bütün səfərlərdən Çandıbilə qalib olaraq qayıdır. Azərbaycan variantlarında da eyni halla qarşılaşırıq. Qəhrəman məğlub olaraq qayıtdığı vəziyyətdə də, hər iki versiyada sonrakı hadisələr nəticəsində yenə qalib və haqlı tərəfdir. Bu məsələdə kiçik istisnalar mövcuddur.

12. Türkmən variantlarının hamısında Goroğlu 120 yaşına qədər uzun və sağlam bir ömür yaşayaraq qocalır. Onun öldürüldüyü və ya qeyb olaraq mənəvi aləmə qarışdığı deyilir. Azərbaycan variantlarının hamısında Koroğlu qocalır. Bu variantlarının əksəriyyətində o qeybə çəkilir, bəzi variantlarda isə öldürülür. Az da olsa, bəzi variantlarda Koroğlu xəstələnərək ölür.

13. Türkmən variantlarının hamısında Goroğlunun mənəvi oğlu və ya oğulları, nəvəsi tərəfindən onun ölümündən sonra da macəralarına davam etdiyi bilinir. Dairələşmə adlanan bu dastan şəkli Şərq versiyasına məxsus bir motivdir və burada yalnız türkmən variantlarında yer alır. Qərb versiyasında və o cümlədən, Azərbaycan variantlarının hamısında Koroğlunun ölümü və ya qeyb olması ilə bu macəra sona çatır.

14. Türkmən variantlarında Goroğlu pəri qızı Ağayunusla, Azərbaycan variantının əksəriyyətində isə xotkar qızı Nigar xanımla evlidir. Bu evliliyin əsas ortaq motivi hər iki həyat yoldaşının şahzadə

xanım olmasıdır. Onların hər ikisi həyat yoldaşının köməkçisidir, ağıllı, tədbirlidir və eyni zamanda bütün dəlilərin mənəvi anasıdır. Hər iki versiyaya bağlı variantda Koroğlu/Goroğlunun övladı yoxdur.

15. Hər iki versiyaya bağlı variantlar üçün deməliyik ki, dastanın təşəkkülü haqqında müxtəlif akademik fikirlər yer alsada, hələlik ortaq bir nəticə yoxdur. Hər iki versiya çox geniş ərazilərə yayıldığı üçün coğrafi arealı bir-birindən kifayət qədər fərqlidir.

16. Hər iki versiyaya bağlı variantlarda epik süjet, epizod və motivlər arasında xeyli oxşar cəhətlər olsa da, müxtəlifliklər də vardır. Versiyalar arasında əsas süjet və məzmununda paralellik mövcuddur, daha çox köməkçi motiv və epizodlar müxtəliflik göstərir. Şifahi yaradıcılıqda epik söyləyicinin heç vaxt unutmadığı, hər qol və mətndə təkrarlanan ortaq süjet, bu süjet xəttinə ciddi yanaşma və sadıq qalma dastanın bütövlüyünə sübutdur. Bu epik söyləyicilər məkan və zaman cəhətdən bir-birindən uzaq və hətta bir-birindən xəbərsizdir, yenə də bu dastanı küll halında yaşadıb bizə çatdıran onların sənətə sadıqlıq və milli-mənəvi dəyərlərə hörmət ruhudur. Yayıldığı ərazinin genişliyi, danışdığı dil və ləhcələrin bolluğu, yaşadığı ictimai və siyasi quruluşlar, təşəkkül etdiyi tarixi hadisələr fəvqündə duran “Koroğlu” dastanı bütün versiya və variantları ilə tam və bütöv bir dastandır.

17. Dastanın hər iki versiyasına bağlı variantlarda epik qəhrəman, qəhrəmanın atı, silahdaşları olan dəlilər və igidlər, xanımlar, dostlar, magik yardımçılar və düşmən obrazları çox parlaq, təbii və mükəmməl boyalarla təsvir edilmişdir.

18. Dastanın dəyişməz obrazlarından biri də qəhrəmanın atıdır. Türkmən və eyni zamanda Azərbaycan variantlarının hamısında ilk qoldan istisnasız olaraq at-Qırat iştirak edir. Hər iki versiyaya bağlı variantlarda, o cümlədən türkmən və Azərbaycan variantlarında da atın adı dəyişməzdir. Arxaik dastanlara məxsus olan motivdə igidin atı sahibi kimi əfsanəvi bir görüntüyə bürünür. Qırat məsələsində türkmən və Azərbaycan variantlarında kor edilməyə səbəb olan at motivi baxımından çox fərq olmasa da, atların doğulması, böyüməsi və s. məsələlərdə kifayət qədər fərq mövcuddur. Azərbaycan və türkmən variantlarında Qırat möcüzəli şəkildə dünyaya gəlir, onun soyu su atındandır. Türkmən variantlarında Qırat ikiqat olaraq su atı soyundandır, belə ki, onun həm anası, həm də atası su soyundan gəlir.

Qəhrəmanlıq dastanında epik obraz olan at igidlə eyni statusdadır. Hər iki versiyaya bağlı variantlarda Qırat qəhrəmanla eyni vaxtda ölür.

19. “Koroğlu” dastanının türkmən və Azərbaycan variantlarında Çənlibel/Çandibil epik məkan kimi iştirak edir. Qəhrəmanın daim yaşadığı bu məkanın adı, kiçik fonetik fərq sayılmazsa, eynidir. Türkmən variantlarının əksəriyyətində bu məkan Koroğlunun babasının xan olduğu bir qala-şəhər və ya mahaldır. Babasından sonra burada o xan olmuşdur. Azərbaycan variantlarının hamısında Koroğlu Çənlibeli özünə məkan seçmiş və burada yurd salmışdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin dərc olunmuş aşağıdakı elmi işlərində öz əksini tapmışdır:

1. Anadolu Sahası Koroğlu Destanı: Kollar Arasında Farklı ve Benzer Unsurlar // III Uluslararası Bozok Sempozyumu, Bölgesel Kalkınma ve Sosyo-Kültürel Yapı. Bildiri Kitabı Bozok Üniversitesi. – Yozgat: – 03-05 Mayıs, – 2018. – s. 972-976.

2. Batı Versiyonu İçerisinde Antep ve Maraş Ağzı Koroğlu Destanı // Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu (Millî Mücadele Döneminde Gaziantep). Bildiri metinleri kitabı. – Ankara: – 25-17 Aralık, – 2017. – s. 1385-1400.

3. Batı Versiyonu Koroğlu Destanında Ozan Koroğlu // Gaziantep University Journal of Social Sciences. GAUN-JSS. – 2019. Vol. 18, Issue 2, April. – s. 798-804.

4. Doğudan Batıya bir Avrasya destanı: Koroğlu // Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk-Qazax Üniversitesi “Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi: Türkistan Forumu III. Küreselleşme Sürecinde Türk Dünyasının Geleceği, Fırsatlar ve Tehditler”. Bildiri kitabı. – Türkistan: – 26-28 Nisan, – 2017. – s. 157-165.

5. Eski Türk Kahramanlık Destanları ve Koroğlu Destanı // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2021. №4, – s. 329-338.

6. Göroğlu Destanında Kadın ve Aile İlişkileri // AKRA Kültür, Sanat ve Edebiyat dergisi, – 2022. №26. Cilt 10. – s. 43-52.

7. Göroğlu Destanında Mistik ve Hami Yardımcılar: Hazreti Ali, Kalenderler, Erenler, Aksakallar. Mystic and Protecting Supporters in Göroğlu Epic: Hazrat Ali, Kalanders, Erens, and Aksakals // Türk

Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi / Turkish Culture and Hacı Bektash Veli. Research Quarterly. – 2021. №97. Mart /March. – s. 95-110.

8. Göroğlu Destanının Mitolojik Karakterleri Üzerine Bir Değerlendirme // Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD), – 2020. 4.Cilt, №1. – s. 42-49.

9. Koroğlu Havaları // III. Uluslararası Develi-Âşık Seyrani ve Türk Kültürü Kongresi. 30 Haziran – 2 Temmuz 2022. Cilt 3. Türk Kültürü Bildirileri / Editör R. Özkan. – Kayseri, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2023. – s. 95-103.

10. “Goroğlu” dastanı tədqiqatlarda // Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin milli özünütəsdiqdə və Mərkəzi Asiyadakı mədəni tərəqqidə yeri. Nizami Gəncəvi adına Milli Ədəbiyyat Muzeyinin yaradılmasının 80 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: – 23-25.dekabr. – 2020. – s. 69-70.

11. “Goroğlu” dastanının söyləyiciləri: baxşılar // – Bakı: Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu. – 2018. №2. – s. 127-135.

12. “Goroğlu” dastanının tədqiqat tarixi // – Bakı: Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, – 2018. №1. – s. 138-146.

13. “Goroğlu” dastanının toplanma və nəşr tarixi // – Bakı: Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq. Beynəlxalq elmi jurnal, – 2019. №1. – s. 121-125.

14. “Koroğlu” dastanı və Məmmədhüseyn Təhmasib // – Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsi. İncəsənət, dil və ədəbiyyat institutu. Axtarışlar (folklor, ədəbiyyat, dil, sənətşünaslıq və tarix), – 2018, cild 8. №4(30). – s. 5-10.

15. “Koroğlu” dastanında dağ obrazı // AMEA Folklor İnstitutu. “Dədə Qorqud”. Elmi-ədəbi toplu. – Bakı, 2022. – №1. – s. 109-117.

16. “Koroğlu” Dastanında Düşmən Obrazları // Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD), – 2021. 5. Cilt, 2. Sayı. – s. 273-279.

17. “Koroğlu” dastanında motiv və süjetlər // – Bakı: Language and Literature; Язык и литература; Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. – 2021, №2(116). – s. 130-134.

18. “Koroğlu” dastanında məkan (Azərbaycan və türkmən versiyalarında) // – Bakı: Filologiya və sənətsünaslıq, – 2020. №2, – s. 208-213.

19. “Koroğlu” dastanının Azərbaycan və türkmən variantlarında epik qəhrəmanın tipologiyası // “Uluslararası Türk Dünyasında Destan ve Koroğlu Sempozyumu”. Atatürk Üniversitesi, Bildiriler Kitabı. – Erzurum: – 24-25 Haziran. – 2021. – s. 484-488.

20. “Koroğlu” dastanının təşəkkül tarixi // – Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Elmi ədəbi toplu, – 2021. №1. Kitab 56. – s. 68-80.

21. “Koroğlu” dastanının yayılma coğrafiyası // – Bakı: Filologiya və sənətsünaslıq, – 2021. №2, – s. 215-223.

22. “Koroğlu” eposu Şərq və Qərb versiyalarında // Avrasiya Zirvəsi. 5-ci Elmi Araşdırmalar və Aktual Problemlər konfransı, 2019 / Xəzər Universiteti. Tam mətnlər kitabı III cild. – Bakı: – 16-19 dekabr. – 2019. – s. 310-314.

23. “Koroğlu” tədqiqatları XIX əsrdə // – Bakı: Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu. – 2019. №1. – s. 103-111.

24. Azərbaycan və türkmən versiyalarında “Koroğlu” dastanı // IV. Uluslararası Türk Kültür Coğrafiyasında Eğitim ve Sosyal Bilimler Sempozyumu. – Bakü: – 27-30 Haziran, – 2018. – s. 115.

25. Koroğlu qalaları // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2022. №2, – s. 243-252.

26. Koroğlunun zühuru: Azərbaycan və türkmən versiyalarında // – Bakı: AMEA. Filologiya və sənətsünaslıq, – 2019. №1. – s. 154-159.

27. Ortaq və fərqli cəhətləri ilə “Koroğlu” dastanının variantları // – Bakı: Şərq Araşdırmaları. elmi-nəzəri jurnal, – 2021. №4, – s. 11-16.

28. Qəhrəman və silahdaşları (“Koroğlu” dastanının türkmən variantlarında) // Konfrans materialları. Sumqayıt Dövlət Universiteti və Hacettepe Universiteti. Türk dillərinin və ədəbiyyatının tədqiqi və tədrisinin aktual problemləri (I Türkoloji qurultayın 95 illiyinə həsr olunur). Beynəlxalq elmi konfrans. – Sumqayıt: – 20-21 may. – 2021. – s. 349-353.

29. Tarixilik müstəvisində “Koroğlu” dastanı // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2021. №1, – s. 280-287.

30. XX əsrin birinci yarısında “Koroğlu” tədqiqatları // – Bakı: Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplusu, – 2021. №1. – s. 101-109.

31. XX əsrin ikinci yarısında koroğluşünaslıq // – Bakı: Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplusu. – 2020. №1. – s. 93-99.

32. Yeni dövr koroğluşünaslığı // – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, – 2020. №2, – s. 187-193.

33. Эпос “Кероглу” в Азербайджанском и Туркменском вариантах // Ғалым-этнограф Б.К.Қалшабаеваның 60 жасқа толуына арналған “Ұлы дала кеңістігіндегі этноархеологиялық зерттеулер мен этносаралық қатынастар мәселесі” атты халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / жауапты ред. Р.С. Жуматаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – б. 190-194.

Dissertasiyanın müdafiəsi 03 İyul 2025-cü il tarixində saat 12.00 da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA-nın Folklor İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.27 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı-1000, İçərişəhər, 8-ci Kiçik Qala döngəsi, 31. AMEA Folklor İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA Folklor İnstitutunun Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Folklor İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 23 aprel 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 18.03.2025

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 73524 işarə

Tiraj: 100 nüsxə